



Uygurluk Tarihinde Hitit Uygurluğının ve Kadeş Antlaşmasının Yeri



Sevim AYDOĐAN¹

Araştırma Makalesi
Makale Geçmişi
Başvuru Tarihi: 06.07.2021
Kabul Tarihi: 28.10.2021

Research Article
Article History
Date of Application: 06.07.2021
Acceptance Date: 28.10.2021

Özet

Hitit Uygurluğı, MÖ 1750-1190/1180 arasında Anadolu'ya hâkim olmuş ve büyük devlet statüsüne ulaşmış önemli bir uygurluktur. Hitit Uygurluğı siyasi anlamda gücünü elde etmesi ve Anadolu'da etki sahasını arttırması ile ekonomik, sosyal, dini, diplomatik, hukuksal ve askeri alanlarda da etkisini ve farklılıklarını göstermiştir. Bu etki ve farklılıklar hem Anadolu'da Hititlerden sonra kurulan devletler için öncü olmuştur hem de Hitit Devleti'ni tarihte önemli bir konuma getirmiştir. Özellikle dönemin diğer büyük devleti olan Mısır Devleti ile yapılan Kadeş Savaşı hem askeri teknik ve stratejileri hem de yarattığı sonuçlar ile tarihte mühim bir yere sahiptir. Kadeş Savaşının önemli sonuçları arasında ise savaştan yıllar sonra iki büyük güç arasındaki gerginliği ve rekabeti bitiren aynı zamanda da tarihte iki büyük devlet arasında yapılan ilk antlaşma olarak bilinen kimilerine göre Kadeş Antlaşması kimilerine göre Hitit-Mısır Ebedi Barış Antlaşması olarak nitelendirilen önemli bir antlaşma vardır. Bu barış antlaşması iki büyük güç arasında var olan rekabeti bitirip yerine sonsuz barış, kardeşlik ve saldırmazlığı yaratması açısından hem uluslararası ilişkiler hem de uygurluk tarihi açısından oldukça önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Hitit, Kadeş Savaşı, Kadeş Antlaşması

The Place of Hittite Civilization and The Kadesh Agreement In The History of Civilization

Abstract

Hittite Civilization had dominated in Anatolia between 1750-1190/1180 BC and had been an important civilization that had reached the status of big state. Hittite Civilization had showed differences and effects in the sphere of economy, social, religion, diplomatic, legal and military with to get power in political mean and to increase influence field in Anatolia. This effect and differences both had pioneered for states that founded after the Hittites and had brought Hittite State an important position in the history. Especially, the Kadesh War made with Egypt State that had been other important big state in this era, had a substantial place in the history in respect of both its military practices and strategies and its results. One of the significant result of Kadesh War was outstanding treaty that was qualified as Kadesh Agreement or Hittites-Egyptian Eternal Peace Treaty that ended tension and competition between two big power and at the same time that known as first treaty between two big power. This peace agreement is quite significant both the history of civilization and international relations in terms of ending competition between two big powers and creating eternal peace, fraternity and nonaggression.

Keywords: Hittite, Kadesh War, Kadesh Agreement

¹ Yüksek Lisans Mezunu, aydogansevim@gmail.com, ORCID NO: 0000-0002-6075-0546.

1.Giriş

Hitit Devleti Hattuşa 'da küçük bir siyasi yapı olarak kurulmuş fakat zamanla siyasi hâkimiyetini hem batıya hem de doğuya doğru aktararak büyük bir uygarlık haline gelmiştir. Hitit Uygarlığı, mevcudiyeti boyunca Anadolu'da güçlü bir egemenlik sahası yaratmış ve uyguladığı siyasi ve askeri stratejiler ile birçok devleti kontrolü altına almıştır. Hititler, bölgedeki pek çok devleti kontrol almasına rağmen, hemen hemen her dönem etkili olan saray entrikaları ve iç karışıklıklar, uygarlığın gücünü zayıflatan temel sebepler arasında yer almıştır. Fakat Hitit Uygarlığı dönemsel olarak yaşanan siyasi sıkıntılara rağmen, Anadolu'da ve tarih sahnesinde etkin bir aktör olarak var olmuştur. Bu etkinliği güçlü siyasi ve askeri yapı oluşturmaya, savaş taktiklerini iyi kullanmasına, adalet, huzur ve istikrara önem vermesine, oluşturulan başarılı iktisadi sisteme, sanat ve mimariye verilen öneme, güçlü dini anlayışa ve inancıya bağlı olmuştur.

Hitit Uygarlığının etkinliğinin ve gücünün zirve yaptığı dönemde Mısır Devleti ile yaptığı Kadeş Savaşı birçok anlamda dönüm noktası olmuştur. Dönemin büyük gücüne yenilmemesi ve hatta savaşın anlık sonuçlarına bakıldığı takdirde galip olarak değerlendirilmesi, Hitit Devleti açısından büyük bir başarıdır. Fakat savaş sonrası başka bölgelerden ve devletlerden gelen dış saldırılar, Hitit tarihinin her dönemine hâkim olan ve önlenemeyen iç karışıklıklar, ekonomide yaşanan sıkıntılar ve ürün yetmezliği Hitit Uygarlığının sonunu oldukça hızlandırmıştır. Bu sebepler Hititleri, Mısır Devleti ile devam eden gerilime son vermeye teşvik etmiştir. Nitekim Kadeş Savaşı'ndan yaklaşık 15 yıl sonra barış antlaşması imzalanmıştır. Bu barış antlaşması ise hem iki devlet hem de uluslararası ilişkiler ve uygarlık tarihi açısından önemli sonuçlar yaratmıştır.

Bu genel bilgiler ışığında, çalışmanın temel amaçlarından ilki, Hitit Uygarlığının tarihteki önemini ve uygarlık tarihine katkılarını incelemektir. Çalışmanın diğer hedefi ise Kadeş Antlaşması'nın önemini kavrayıp antlaşma üzerindeki tartışmaları ve Kadeş Antlaşması'nın diploması tarihindeki ve uluslararası ilişkiler disiplinindeki yerini analiz etmektir. Çalışmanın belirtilen amaçları doğrultusunda, birinci bölümde, Hitit Uygarlığı kuruluşundan yıkılışına kadar siyasi anlamda analiz edilmektedir. Çalışmanın ikinci bölümünde, Hitit Devleti'nin uygarlık tarihine katkıları siyaset, hukuk, kadın, ekonomi, sanat ve mimari, din, ordu ve kütüphane alt başlıkları ile detaylı incelenmektedir. Çalışmanın üçüncü bölümünde Kadeş Savaşı sebepleri, sonuçları ve Hitit Devleti'nin savaşta uyguladığı stratejiler dâhilinde ele alınmaktadır. Çalışmanın dördüncü bölümünde Kadeş Antlaşması'na tarafların neden ihtiyaç duyduğu ve antlaşmanın gerek ismi gerek niteliği üzerinden yürütülen tartışmalar ele alınmaktadır.

Anadolu'ya iz bırakmış uygarlıklardan biri olan Hitit Devleti'ni geniş bir çerçevede inceleme güdüsünün yanı sıra Kadeş Antlaşması'nın isimlendirilmesi ve nitelendirilmesinde karşılaşılan bir takım zorlukları detaylı olarak analiz etme ihtiyacı bu konunun seçilmesindeki itici güçleri oluşturmaktadır. Ayrıca çalışma, Kadeş Antlaşması'nın tarihte ilk antlaşma olarak kabul edilmemesinin sebeplerini, daha önce yapılan antlaşmalar örneklendirilerek açıkladığı için Türkçe literatüre geniş bir analiz desteği sunmayı hedeflemektedir.

2.Hitit Uygarlığı

Tarihte önemli bir yer edinen Hitit Uygarlığı, MÖ 1750'den MÖ 1190/1180'ne kadar egemenlik sürmüştür (Alkan, 2015: 9). Hitit Uygarlığı literatürde, Erken Hitit Krallığı, Eski Krallık, Orta Krallık ve Büyük Hitit Krallığı olmak üzere dört evrede analiz edilmektedir.

Ancak Erken dönem, Hititlerin kendilerini, kendi dilleri ile anlattıkları eserler olmadığı ve diğer eserlerden de haklarında çok fazla bilgi edinilemediği için bilinmezliklerle doludur. Bu nedenle Hitit Krallığı'nın kuruluşu, Eski Krallık evresi olarak kabul edilmektedir. Buna göre

I. Hattuşili (MÖ 1650-1620) Hitit Krallığı'nın kurucusu olarak kabul edilmektedir. I. Hattuşili bugün Boğazköy/Boğazkale (Çorum) olarak adlandırılan Hattuşa 'da Hitit Krallığı'nı kurmuştur (Kaya, 2017: 117, 137) I. Hattuşili'nin, Hitit Uygarlığının ilk kralı olmamasına rağmen, Uygarlığın kurucusu olarak kabul görmesi, Hattuşa şehrini tekrardan kurmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü Erken Krallık evresinde yaşayan ve aslında ilk Hitit kralı olarak kabul edilen Anitta, bu şehri yaklaşık yüz yıl önce ele geçirmiş fakat yıkmıştır. Ancak I. Hattuşili tarafından bu şehir, tekrar kurulmuş ve Hitit uygarlığının başkenti haline gelmiştir. Hitit uygarlığının varlığı boyunca yaklaşık 400-450 yıllık bir zaman dilimi içerisinde Hattuşa hep başkent olmuştur (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2021).

Hattuşa, Anadolu'nun ilk medeniyetlerinden biri olan Hititlerin başkentine ev sahipliği yapmasının yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti açısından da oldukça önemli bir yere sahiptir. UNESCO tarafından 28 Kasım 1986 tarihinde 'Dünya Miras Listesi "ne dâhil edilmiştir ve bilinen en eski Hint-Avrupalı dilini temsil eden çivi yazılı tabletleri barındırması açısından 2002 yılında UNESCO tarafından "Dünya Belleği Listesi "ne alınmıştır. UNESCO tarafından her iki listeye alınan tek antik şehir olması açısından önemli bir tarihi alandır (NTV, 2018). Hattuşa başkent olmasının ötesinde, ticari faaliyetleri barındırması ile şehrin ekonomik yönü olduğunu, 'bin tanrılı ülke' olarak adlandırılması ile de dini vasıfları taşıdığını göstermektedir (Ortakçı, 2016: 377).

Hem Hitit Uygarlığı hem de Anadolu için önemli bir yeri olan Hattuşa'ya Hititlerin nereden ve nasıl geldikleri ile ilgili pek çok varsayım olmakla beraber, kendi dillerinde anlattıkları eserler günümüze ulaşmadığı için bilinmemektedir (Özdemir, 2018: 2). Ancak nereden ve nasıl gelirlerse gelsinler, Hititler Anadolu'da buldukları zaman dilimi içerisinde kendilerini çok fazla geliştirmişler ve Anadolu'ya önemli bir miras bırakmışlardır. Çünkü Hititler, kapalı ve saf bir halk olarak kalmaktan öte diğer kavimlerle (Hattiler, Hurriler, Arzalılar, Kaşkalar vd.) etkileşim halinde bulduklarından, karma ve çok kültürlü bir uygarlığın kurulmasını sağlamışlardır (Memiş, 2015: 46). Bu etkin kültürel yapının oluşmasında Hitit yöneticilerinin ise önemli katkısı olmuştur.

Hitit Uygarlığının ilk evresi olan ve M.Ö 1750-1700 yıllarını kapsayan, Erken Hitit Krallığı Pithana ve Anitta isimli iki yönetici ile anılmaktadır. Özellikle Anitta, Hitit Krallığı'nın ortaya çıkmasında kendi döneminde sağladığı birlik ve düzen ile oldukça etkili olmuştur (Kaya, 2017: 132). Akabinde, ikinci evre olarak kabul edilen Eski Krallık dönemi Labarna ile başlatılsa da uygarlığın kurucusu daha önce de bahsedildiği gibi I. Hattuşili olarak görülmektedir. Bu dönemin MÖ 1650/1660 ile başlayıp MÖ 1420'ye kadar sürdüğü varsayılmaktadır. I. Hattuşili'nin hem döneme hem de Hitit Uygarlığına en önemli katkısı "Hattuşili Vasiyetnamesi" olmuştur. Bu vasiyetname Hitit anlatı sanatını gözler önüne sererken aynı zamanda dönem hakkında bilgi vermesi açısından önemli bir belgedir (Akurgal, 2005: 55-56). Bu belge, I. Hattuşili tarafından Hititçe ve Akadca olmak üzere iki dilde yazdırılmıştır. Belgede bir metnin tamamen vasiyetname olarak hazırlandığı bir metnin ise savaşları anlattığı gözlemlenmiştir (Çığ, 2005: 142). Bu metni önemli kılan bir diğer özelliği de tarihinin ilk siyasi vasiyetnamesi olmasıdır (Kaya, 2017: 139).

I. Hattuşili, bu dönemde saray entrikaları ve hanedan üyeleri arasında çok fazla sorun olmasından kaynaklı, eserinde kendisinden sonra tahta kimin geçeceği ve hangi vasıfları taşıması gerektiğinden bahsetmiştir. Taht sorunlarına oldukça odaklanan I. Hattuşili, krallık

vasıfları oğlundan ziyade torununa uygun olduğu için kendisinden sonra tahta geçmesi için torunu I. Murşili'yi veliaht olarak atamıştır. Bu durumdan yola çıkıldığında, I. Hattuşili'nin belirlediği özelliklere göre kralın güçlü, acımasız, gözyaşı dökmeyen ve sadık biri olması gerektiği anlaşılmıştır. Sadakat sadece kral için değil krala hizmet eden görevliler içinde bir meziyet olarak gösterilmiştir. Sadakat sayesinde güçlü bir uygarlığın temelini atılacağını vurgulayan I. Hattuşili aslında bu eseri ile bir nasihatname de hazırlamış olmuştur (Reyhan, 2017: 32-37).

I. Hattuşili'nin uygarlık tarihine diğer bir katkısı ise günümüzde yıllık olarak bahsedilen belgelerin, ilk kez bu dönemde I. Hattuşili tarafından oluşturulmasıdır. Bu yıllıklar 1957 yılında Boğazköy'de keşfedilmiştir. Bu yıllıklarda fetihler, savaşlar ve Hititlerin kahramanlık hikâyeleri yıllık olaylar şeklinde çivi yazısıyla tabletlere işlenmiştir (Kaya, 2017: 137). Bu yıllıklardan, hem I.Hattuşili hem de I.Murşili döneminde uygarlığı genişletme çabaları olduğu, bu amaçla fetihler düzenlenip ele geçirilen alanların yağmalanıp zenginliklerin merkeze aktarıldığı anlaşılmaktadır (Avcı, 2010: 77). Fetihler dâhilinde, I. Murşili'nin öndeki dönemden aldığı en büyük miras Suriye'ye doğru ilerleme politikası olmuştur. Nitekim bu politika, Hititler için her dönem sürdürülen bir gaye olmuştur. Fetihlerle güçlü bir iktidarlık süren I. Murşili sonrasında ise saray entrikalarının ve iç karışıklıkların egemen olduğu bir kargaşa döneminden bahsetmek mümkündür (Akurgal, 2005: 64).

Yaklaşık 65 yıl süren kargaşa döneminde pek çok lider iktidar olmuşsa da, Telepinu'nin iktidara gelmesi ile kargaşa dönemi son bulmuştur. Telepinu, Eski Hitit Krallığı döneminin ikinci önemli lideri olarak görülmektedir. Tıpkı I. Hattuşili gibi yazdığı metin ile siyaset tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Telepinu Fermanı olarak adlandırılan bu eser hem kendi dönemi hem de önceki dönemlerle ilgili bilgi vermekle birlikte, gerek hukuk gerekse siyaset ile ilgili önemli kuralları da barındırmaktadır (Memiş, 2015: 87). Telepinu, hazırladığı Ferman ile her ne kadar kargaşa dönemini sonlandırsa da kendisinden sonraki dönemin yeniden düzensizliğe girmesine engel olamamıştır. Hitit Uygarlığının ikinci kargaşa ve karanlık dönemi olarak görülen bu süreç boyunca, Uygarlığın Tahurvaili, Alluvamnas, II. Hantili, II. Zidantas, II. Huzziyas, I. Muvatalli gibi krallar tarafından yönetildiği var sayılmaktadır. Bu durumun varsayım olarak görülmesi ve dönemin karanlık olarak adlandırılmasının sebebi ise kralların isimleri ve tahta geçiş sıraları hakkında kesin bir bilgiye ulaşılmamaktadır (Özdemir, 2018: 8)

Bahsi geçen karanlık döneme son veren ve Orta Hitit Krallığı dönemini bir başka ifadeyle yeni bir Hitit Devletini başlatan kral ise II. Tuthaliya olmuştur (Akurgal, 2005: 69). II. Tuthaliya ile Hititler yeniden güç kazanmaya ve hâkimiyet alanlarını genişletmeye çalışmıştır. Çünkü sefer düzenleme ve sefer sonrası yağmalama anlayışı bir başka deyişle önceki dönem dış politika geleneği devam ettirilmeye çalışılmıştır (Memiş, 2015: 106). II. Tuthaliya'dan sonra sırasıyla I. Arnuvanda, II.Hattuşili, III. Tuthaliya ve Genç Tuthaliya iktidara geçmiştir (Kaya, 2017: 133). Ancak bu aşamada Orta Hitit Krallığı açısından seferler ve iç karışıklıklar dışında pek katkısı olmayan bu liderlere değinmek yerine Büyük Hitit Krallığı'nı incelemenin daha uygun olduğuna kanaat getirilmiştir.

Büyük Hitit Krallığı veya Hitit İmparatorluğu, Uygarlığın önemli liderleri arasında kabul gören, I. Şuppiluliuma ile başlatılmaktadır. Hitit Uygarlığı, I.Şuppiluliuma ile önceki dönemlerden daha güçlü bir şekilde yeniden kurulduğu için, I.Şuppiluliuma'nın Uygarlığa altın çağını yaşattığı düşünülmektedir. Uygarlığın sınırlarının Kuzey Suriye ve Mezopotamya'ya kadar uzanması ve etki sahasının ciddi bir biçimde genişlemesinin, bu düşünce üzerinde etkisi bulunmaktadır (Sivas, 2013: 84). Sınırların bu denli genişlemesini

sağlayan fetih politikaları ve akabinde elde edilen başarılar, I. Şuppiluliuma'nın Hitit Uygarlığının en güçlü komutanı ve en başarılı yöneticisi olarak kabul edilmesini de sağlamıştır (Akurgal, 2005: 79).

I. Şuppiluliuma'nın iktidarda olduğu dönemin dikkat çekici bir diğer yanı ise “Amarna Çağı” (M.Ö 1400-1350) olarak adlandırılan döneme tekabül etmesidir. Bu çağa ait bilgiler Amarna mektupları² ve Boğazköy vesikalıkları adı verilen belgelerden elde edilmektedir. Amarna Çağı'nın Hitit Uygarlığını ilgilendiren yönü ise bu dönemde ilk kez “büyük devlet” ve “küçük devlet” ayrımının ortaya çıkması ve Mısır, Babil ve Mitanni devletleri ile birlikte Hitit Uygarlığının dönemin büyük devletleri arasında kabul edilmesidir (Memiş, 2015: 106- 107)

I. Şuppiluliuma dönemi itibariyle Hititlerin, büyük devlet olarak anılmasının en önemli sebebi, daha önce de bahsedildiği üzere başarılı bir fetih politikası izlemesi ve egemenlik sahasını genişletmesidir (Kaya, 2017: 175). I. Şuppiluliuma, genişleme politikası izlerken hem iç hem de dış yönetimde, kendinden önceki dönemlerden farklı olarak dikkat çekici stratejiler uygulamıştır. İlk kez I. Şuppiluliuma ile başlayan vasal devlet stratejisi bu uygulamalardan birisidir ve imparatorluk dönemi boyunca da devam ettirilmiştir. Vasal devletler, imparatorluk içinde veya dışında, belirli koşullar içeren antlaşmalar ile küçük devlet olarak adlandırılan devletlerin Hitit Uygarlığına bağlanması ile oluşturulmuştur (Reyhan, 2017: 168). Buna göre, vasal devletler iç işlerinde bağımsız olan, ekonomik ve siyasi kararlarını belirli derecede kendileri verebilen fakat dış ilişkilerinde kesinlikle Hitit İmparatorluğu'na bağımlı olan devletleri kapsamıştır (Göktaş, 2018: 7). I. Şuppiluliuma, vasal devlet stratejisini hem Anadolu'da hem de Kuzey Suriye ve Yukarı Mezopotamya'da uygulamış ve dönemin güç dengesini önemli ölçüde değiştirmiştir (Reyhan, 2017: 169).

I. Şuppiluliuma tarafından başarı ile uygulanan diğer bir strateji ise tampon devlet stratejisidir. Tampon devletler, birbirine tehdit oluşturan iki büyük devlet arasında kurulan ve yapılan antlaşmalarla bir devletin tarafında olması beklenen devletlerdir. Tampon devletlerden, iki büyük devletin rekabetinden doğabilecek olası bir savaşa karşı koruyucu cephe vasfı üstlenmesi beklenmiştir (Ceylan, 1995: 2). I. Şuppiluliuma döneminde Hitit İmparatorluğu ile Asur Devleti arasında Mitanni Devleti veya Hitit İmparatorluğu ile Mısır İmparatorluğu arasında Amurru Devleti tampon devlet olarak oluşturulmuştur (Reyhan, 2017: 171). Amurru Devleti'ni diğer tampon devletlerden ayıran husus ise konumu gereği Mısır ve Hitit devletleri arasında bir taraf seçmesi beklenirken her iki devlet ile stratejik ilişkiler kurması ve denge politikası izlemesi olmuştur. Amurru Devleti, bu politikası ile

²Amarna mektupları MÖ 14. yüzyılın tarihini aktarması ve çivi yazısı kültürünü yansıtması açısından önemli belgelerden biridir (Taşkın, 2013: 177). Bu önemli belgelerden, bu dönemde Hititler 'den Mısır'a dört mektup gönderildiği ortaya çıkmıştır. Mektuplar tek tek incelendiğinde, ilk mektup 43 satırdan oluşmaktadır ve günümüzde Kahire Müzesinde sergilenmektedir. Bu mektupta I. Şuppiluliuma, tahta yeni oturan Mısır firavununa, babasının döneminde dostluğun olduğunu ve kendisi ile de bu dostluk ilişkisini sürdürmeyi temenni ettiğini belirtmiştir. Mısır firavununa 'kardeşim' şeklinde hitap eden I. Şuppiluliuma dostluk ilişkisinde samimi olduğunu göstermiştir. İkinci mektup ise günümüzde Berlin'de Vonderasiatisches Museum'da bulunmaktadır. Bu mektupta, önceki mektuba atıflar yapan I.Şuppiluliuma'nın bu kez Mısır firavununun mektubuna cevap verdiği anlaşılmaktadır. Önceki mektupta Mısır firavununun I.Şuppiluliuma'nın adının üstünü çizerek kendi ismini yazdığı belirtilmiştir. Bu durumu kardeşlik ve dostluk ilişkisi içinde değerlendirmeyen I. Şuppiluliuma durumdan şikâyet etmektedir. Bu ifadelerden bu dönemde Mısır firavununun kendisini Hitit kralından daha üstün gördüğü anlaşılmaktadır. Üçüncü mektup yine Berlin'de

Vonderasiatisches Museum’da sergilenmektedir. Bu mektupta karşılıklı hediyeleşmeden ve hediyelerden bahsedilmektedir. Dördüncü mektup fazlasıyla hasarlı olduğu için net bilgiler elde edilememiştir. Fakat o mektupta da ‘kardeşim’ ibaresinin geçtiği belirtilmektedir (Yılmaz, 2015: 95- 97).

koruyucu cephe olması gerekirken iki devletin daha fazla çatışmasına ve bölge üzerinde gerilimin artmasına sebep olmuştur (Gavaz, 2007: 2829).

Hitit Uygarlığının egemenlik sahasının genişlemesiyle, I. Şuppiluliuma tarafından uygulanan idari ayrımlar stratejisi de oldukça önem arz etmektedir. Özellikle dış saldırılara daha etkin bir şekilde karşılık verebilmek ve genişleyen hâkimiyet alanları üzerinde daha kolay yönetim sağlayabilmek adına imparatorluk Aşağı ve Yukarı Ülke olarak iki idari bölgeye ayrılmıştır (Reyhan, 2017: 175-177). I. Şuppiluliuma gerek idari ayırım stratejisi gerekse yukarıda bahsi geçen uygulamalar ile arkasında güçlü bir imparatorluk bırakmayı başarmıştır.

I. Şuppiluliuma veba salgını nedeniyle ölünce yerine oğlu II. Arnuvanda geçmiş fakat salgın nedeniyle kendisinin de siyasi hayatı kısa süreli olmuştur. II. Arnuvanda’nın ardından yönetime küçük yaşta II. Murşili geçmiştir (Sivas, 2013: 84). II. Murşili ile ilgili dikkat çeken husus, Hititlerde dinin ne kadar önemli olduğunu gösteren, kendisinden önce ölen liderlerin veba salgınına yenik düşmeleri üzerine yaptırdığı “Veba Duası”dır. II. Murşili, Tanrıların, Hitit Devletine kızdığı için bedel ödetmek amacıyla bu salgını gönderdiklerinden bahsetmekte ve af dilemektedir (Eğilmez, 2001: 6). Yapılan bu dua, Hititlerde dinin ne kadar önemli olduğunu göstermesinin yanı sıra dinin o dönemde de liderler tarafından kendilerini kanıtlamak ve meşrulaştırmak amacıyla kullanıldığını göstermektedir. Çünkü II. Murşili’nin küçük yaşta iktidara gelmesine yönelik yapılan eleştirileri, bu dua ile bertaraf etmeye çalıştığı düşünülmektedir (Kaya, 2017: 180). Son olarak, Veba Duası Hititçenin en güzel örneklerinden biri olarak kabul görmesi bakımından oldukça değerlidir (Akurgal, 2005: 83).

II. Murşili sonrası Hitit İmparatorluğu’nun başına oğlu II. Muvatalli geçmiştir. Fakat II. Muvatalli’den önce değinilmesi gereken husus, II. Murşili’nin diğer oğlu olan III. Hattuşili’nin yazdığı otobiyografidir. III. Hattuşili’nin kendi başarılarını anlattığı bu metin, tarihin bilinen en eski otobiyografisi olması bakımından önem arz etmektedir. Metin sayesinde III. Hattuşili’nin başarılarının haricinde, II. Muvatalli dönemi hakkında da önemli bilgiler edinilmiştir (Alp, 2000: 134’den aktaran Kaya, 2017: 191). Bu metinden elde edilen bilgilere göre, gerek Mısır ile yaşanan sorunlar gerekse Kaşgaların olası saldırı ihtimaline karşı başkent, II. Muvatalli tarafından Dattaşa/Tarhuntaşsa’ya taşınmıştır (Akurgal, 2005: 89-90). II. Muvatalli döneminde neredeyse imparatorluğun tüm sınırlarında sıkıntılar baş gösterse de özellikle Kuzey Suriye bölgesinde bir başka ifadeyle Mısır ile olan sınır boyunda ciddi bir hareketlilik yaşanmıştır (Memiş, 2015: 120). Hitit Uygarlığı, Suriye’de egemenlik kurabilmek amacıyla Mısır ile Kadeş kenti yakınlarında savaşmıştır. Kadeş Savaşı olarak bilinen bu savaş, hem Doğu Akdeniz’de hem de dünya tarihinde ilk bölgesel hegemonya mücadelesi olarak bilinmektedir (Baysoy, 2015: 15).

II. Muvatalli’nin ölümünün ardından ise yerine oğlu Urhi Teşub/III. Murşili geçmiştir. Fakat Urhi Teşub, II. Muvatalli’nin asıl karısından olmadığı için bir başka değişle annesi kraliçe olmadığı için amcası III. Hattuşili tarafından sürekli müdahaleye uğramıştır ve Hitit Uygarlık tarihinde önemli bir yer edinen taht kavgaları bu dönemde tekrar gün yüzüne çıkmıştır. III. Hattuşili’nin bu müdahalesinin arkasında önemli ölçüde, daha önce ülkenin kuzey bölümünü yönetmesine karşı, Urhi Teşub tarafından bu yönetimin elinden alması bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, Hattuşa’yı tekrardan başkent yapan Urhi Teşub, amcasının düşmanları ile işbirliği yaptığı için de ülke içinde karışıklıkların çıkmasına ve III. Hattuşili’nin isyan etmesine zemin hazırlamıştır. Neticesinde, III. Hattuşili iktidarı ele geçirmiştir. Ayrıca tüm bu olaylar, III. Hattuşili’nin, “Hattuşili’nin Savunması” adlı otobiyografisi sayesinde günümüze kadar ulaşabilmiştir (Çiğ, 2005: 215-216).

III. Hattuşili'nin iktidara gelme sürecinde, günümüzde fazlasıyla aşına olduğumuz dinin siyasete alet edilmesi durumu söz konusu olmuştur. Çünkü III. Hattuşili yeğenin elinden iktidarı zorla alırken bu durumu meşru kılmak amacıyla tanrıçanın kral olmasını teşvik ettiğini belirtmiştir. Tanrıçanın Urhi Teşub'tan önce kendisini yetkilendirdiğini dolayısıyla tanrıçanın teşviki ile iktidara geldiğini belirten III. Hattuşili, politik müdafaasında sık sık dinsel öğelere başvurmuştur (Soysal, 1993: 143). III. Hattuşili'nin iktidarı ele geçirme sürecinin dışında, siyasi ve askeri başarılarını da dini öğelere dayandırdığı görülmüştür (Akurgal, 2005: 97). III. Hattuşili sık sık dini öğeleri kullanmasının yanı sıra iktidarda kaldığı süre boyunca huzur, barış ve istikrar odaklı bir dış siyaset izlemesi bakımından da dikkat çekmiştir. Bu dönemde I. Şuppiluliuma döneminden beri devam eden ve II. Muvatalli döneminde savaşa dönüşen Mısır-Hitit mücadelesi barışa kavuşmuş ve Kadeş Savaşı'nın sonunda yapılamayan barış antlaşması imzalanmıştır. Kadeş Antlaşması kimi kaynaklara göre ise Mısır-Hitit Barış Antlaşması³, Mısır ile devam eden düşmanlığı bitirmek ve bölgede huzuru sağlamak amacıyla, tarihte iki büyük güç arasında yapılan ilk antlaşma olarak bilinmektedir (Aşuroğlu, 2015: 9)

III. Hattuşili döneminde dikkat çeken bir diğer konu ise eşi Puduhepa'nın siyasette etkin rol oynaması olmuştur. Kraliçe Puduhepa hem Hitit siyasetinde kadının rolünün anlaşılmasında hem de III. Hattuşili'nin güçlenmesinde etkili bir isim olmuştur (Göktaş, 2018: 6). İktidarı ve gücü seven Puduhepa, III. Hattuşili'nin hırslı bir siyasetçi olmasında rol oynamıştır. Ancak

III. Hattuşili hırslı siyaseti boyunca kan dökmekten ziyade barış ve huzura odaklandığı için, bu dönemde güçlü bir diplomasi izlenmiştir (Kaya, 2017: 215-216). Puduhepa'nın kral üzerindeki rolünün haricinde Kadeş Antlaşması gibi önemli bir metinde de mührünün olması, siyasette ne denli etkin bir isim olduğu görmemiz açısından oldukça mühimdir (Başçı, 2015: 286).

III. Hattuşili'nin ardından oğlu IV. Tudhaliya iktidara geçmiştir ve dış politikada kendisinden önceki döneme sadık kalabilmek, babasından aldığı güçlü mirası devam ettirebilmek için uğraşmıştır. IV. Tudhaliya'nın bu gayeyi yerine getirebilmesi için annesi Puduhepa'nın önceki dönemde olduğu gibi yoğun bir çaba sarf ettiği gözlemlenmiştir. Gerek Puduhepa'nın varlığı gerekse IV. Tudhaliya'nın etkin siyasetiyle dengeli bir politika izlenmeye çalışılsa da bu dönemde Batı Anadolu'da meydana gelen isyanlar Hitit Uygarlığını oldukça yıpratmıştır. Özellikle de Kraliçe Puduhepa ve IV. Tudhaliya'nın ölümüyle Hitit İmparatorluğu ciddi anlamda güç kaybetmeye başlamıştır. IV. Tudhaliya'nın ardından yerine geçen oğlu III. Arnuvanda ise bir yıldan daha az iktidarda kalmış, bu nedenle iktidara III. Şuppiluliuma geçmiştir (Kaya, 2017: 228-235).

III. Şuppiluliuma Hitit İmparatorluğu'nun son kralı olmuştur. Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünde, kuruluşundan beri baş edilemeyen saray entrikaları fazlasıyla etkili olmuştur. Ayrıca Ege Göçleri/İstilaları olarak adlandırılan kökeninde ticari sebepler yatan bu göçler sırasında Anadolu'ya büyük saldırılar düzenlenmiştir. Bu saldırılar sonucunda yüzyıllardır Anadolu'nun büyük güçleri arasında yer alan Hitit İmparatorluğu oldukça güç kaybetmiştir (Memiş, 2015: 169). Ayrıca Hititlerin güç kaybı yaşamasından faydalanan Kaşkaların da Anadolu'ya saldırı düzenlemesi, Hitit Uygarlığının çöküşünü hızlandırmıştır. Çünkü saldırılar sırasında, başkent Hattuşa büyük bir yangın ile ciddi bir tahribata uğramıştır ve başkenti zarar gören Hitit İmparatorluğu yıkılmıştır (Sivas, 2013: 85). Neticesinde, MÖ

³ Kadeş Antlaşmasının niteliğine yönelik tartışmaların yanı sıra isimlendirilmesi hususunda da bir takım anlaşmazlıklar mevcuttur. Bu tartışmalar çalışmanın dördüncü bölümünde incelenecektir.

1180’li yıllarda büyük Hitit İmparatorluğu tarih sahnesinden ve Anadolu’dan çekilmiştir (Kaya, 2017: 240).

3. Hitit Uygarlığının Uygarlık Tarihine Katkıları

Hititler, erken dönem ile birlikte neredeyse 700 yıl boyunca Anadolu’da kurdukları güçlü devlet yapılanması ile hem yaşadıkları hem de kendilerinden sonraki dönemi etkileyen önemli bir uygarlıktır. Çalışmanın bu bölümünde siyasetten hukuka, ekonomiden sanata ve pek çok alanda, Hitit Uygarlığının tarihe sundukları katkılar incelenecektir.

3.1. Siyaset ve Diplomasi

Hititler, I. Hattuşili döneminden itibaren Anadolu’da yaşayan çoğu yerel krallığı hâkimiyeti altına almış ve bu tarihten uygarlığın yıkılışına kadar Anadolu’ya devlet yönetimi, siyaset ve diplomasi geleneği ile ilgili önemli katkılar sunmuşlardır (Reyhan, 2017: 12). Bu dönemki diplomasi geleneğini, günümüz şartları ile değerlendirmek elbette ki mümkün değildir. Ancak, diplomasiyi, müzakereler ve elçiler düzeyinde görüşmeler yoluyla iki topluluk arasındaki ilişkileri yapılandırma sanatı olarak ele aldığımızda, Hititlerin çağının en önemli diplomasi örneklerini sundukları yadsınmaz bir gerçektir (Göktaş, 2018: 1).

Hitit diplomasisi ile ilgili dikkat çeken husus, güçlü bir uygarlık olmalarına rağmen, diplomatik temaslarında tedirgin bir tavır takınmaları olmuştur. Hititlerin bu tavırlarından dolayı, müzakereye oturdukları partnerleri, Hititlerle eşit statüde partnerler olmamıştır. Aksine, zayıf devlet olarak nitelendirilen devletlerle diplomatik iletişim ağını kullanan Hititler, bu nedenle pek çok vasal devlet antlaşması yapmıştır (Genceolu, 2018: 8). Hititlerin ilk kez tedirgin davranmayarak, eşitlik çerçevesinde imzaladığı ve gerek Hitit diplomasisinde gerekse uygarlık tarihinde önemli yer edinen antlaşma, Kadeş Antlaşması olmuştur (Sivrioğlu ve Yılmaz, 2017: 196).

Bu dönem diplomatik temasların oldukça kısıtlı olduğu düşünüldüğünde, Hitit diplomasi tarihinden ziyade Hitit siyasi sisteminden bahsetmek daha mümkün bir hal almaktadır. Bu doğrultuda, Hitit siyasetinde ve tarihinde iki önemli belge oldukça göze çarpmaktadır. Birincisi, Hititlerin kurucusu kabul edilen I. Hattuşili’ye ait “Hattuşili’nin Vasiyetnamesi” adlı belgedir. Bu belgeden taht sırasının babadan oğula geçmediğini, I.Hattuşili’nin isyan eden oğullarını değil de evlatlık aldığı torununu (I.Murşili) veliaht gösterdiği anlaşılmaktadır (Yiğit, 1994: 99). Fakat belgede I. Hattuşili kendisinden sonraki yöneticiyi belirlemesine rağmen, bundan sonraki sürecin nasıl ilerleyeceğini bir başka ifadeyle ülke yönetiminde kimlerin söz hakkı olabileceğini belirtmediği için bu dönemden sonra saray entrikaları giderek artmıştır. Fakat bu sorun, Hitit siyasi tarihinin ikinci önemli belgesi olarak görülen Telepinu Fermanı ile çözülmüştür. Bir yasa ve idari düzenleme metni niteliğinde olan Ferman ile Hitit idari ve veraset sistemi yeniden tesis edilerek, saray entrikaları ve karanlık dönem sonlandırılmaya çalışılmıştır. Telepinu Fermanında, kralın hak, yetki ve sorumluluklarından bahsedilmiş ve iktidarı nasıl elde edebileceği açıklanmıştır (Özdemir, 2018: 8). Telepinu Fermanında belirtilen veraset sistemi ise:

“Yalnız öndeki büyük erkek çocuk tahta geçsin! Eğer önde kralın büyük oğlu yoksa ikinci sıradaki oğul (ikinci kadından olan) kimse o geçsin. Eğer tahta geçecek bir erkek çocuk yoksa hangi kız çocuk büyük ise ona bir iç güvey alsınlar, o kral olsun. Gelecekte benden sonra kim kral olacaksa kardeşleri, oğulları, akrabaları, idareciler ve askerler ile birlik olsun, kavga olmasın. Kral ailesinden kimseyi öldürmesin. Ancak kim kral olunca kardeşlerine ve ailesine karşı kötülük yaparsa,

kan dökerse, siz de onun meclisi (Panku) iseniz, ona kesin söyle deyin! Bu kan dökme konusunu tabletlerden gör!” (Balkan, 1948: 149) şeklindedir.

Telepinu Fermanı, Hitit siyasi sistemi ile ilgili iki dikkat çekici hususu vurgulaması açısından önem arz etmektedir. Birincisi, taht kavgalarını ve cinayetleri önlemeyi, ülkedeki düzeni ve istikrarı sağlamayı amaçlayarak temelinde babadan oğula geçmesi öngörülen bir veraset sistemi oluşturmasıdır (Metin ve Lamba, 2016: 158). Ferman öncelikli olarak yetkiyi babadan oğula aktarmayı öngörse de, Telepinu kralın damadı olmasından kaynaklı, kendi iktidarını meşru kılmak amacıyla “iç güvey” detayını da eklemeyi unutmamıştır (Reyhan, 2017: 42). Fermanın dikkat çeken ikinci hususu ise Panku(s) adlı meclise yaptığı vurgudur. Panku(s) meclisi, Telepinu döneminde kurulmamıştır, sadece var olan yetkileri ve yaptırımları artırılmıştır (Gavaz, 2007: 2824). Nitekim meclisin varlığı ve yetkileri, ne zaman ve kimin döneminde kurulduğundan daha fazla önem arz etmektedir. Panku(s) meclisi kraliyet ailesi, askeri ve idari görevlerde bulunan soylulardan oluşan, geniş yetkilere sahip ve kralın otoritesini kısıtlayan bir kurum olması bakımından dönemin şartlarına göre oldukça yenilikçi bir kurumdur (Sivas, 2013: 85). Kralın yetkisini ve gücünü sınırlandırması bakımından, tarihteki ilk demokratik meclis olarak kabul edilen Panku(s), karar alınırken gerek kral gerekse üyelerin baskısı olmadan bağımsız bir süreç yürütmesi bakımından da tarihteki ilk bağımsız ve tarafsız meclis olarak göze çarpmaktadır. Ayrıca mecliste her üyenin eşit şartlarda söz hakkına sahip olması oldukça önem arz etmektedir (Milliyet, 2021).

Panku(s) meclisi tüm bu özellikleri ile Hitit Uygarlığının mutlak monarşiden meşruti monarşiye geçmesini sağlamıştır. Bu anayasal düzene geçiş ile Hitit Uygarlığı, dünyanın ilk meşruti krallığı olarak tarih sahnesinde yer almaktadır (Akurgal, 2005: 117). Ancak Hitit devlet otoritesinin, sınırların genişlemesiyle hem içeride hem dışarıda artması ile bu yapının giderek zayıflayarak tekrardan mutlak monarşiye geçildiği görülmüştür (Sivas, 2013: 85). Bunun yanı sıra, Panku(s) meclisinin özelliğini ve gücünü koruduğu dönem boyunca danışma organı, yasal düzeni ve otoriteyi sağlayan bir kurum olması söz konusudur. Nitekim meclisin yasal düzeni sağlaması, Hititlerin uzun yıllar varlığını sürdürmesi bakımından Panku(s) meclisini önemli bir konuma koymaktadır. Çünkü meclisin, cinayet işleyen kral dahi olsa ölüm cezasına çarptırma yetkisi olması, dolayısıyla kralı kan suçundan/hanedan ölümlerinden sorumlu tutması, hanedanlık ölümlerini önlemeye çalışma yetkisine sahip olduğunu göstermektedir (Reyhan, 2017: 43).

Panku(s) meclisinin bu özellikleri, ona bir nevi üst mahkeme veya anayasa mahkemesi vasfı yüklemiştir. Bu vasfı yükleyen ise ilk yazılı anayasa olarak kabul gören Telepinu Fermanı’dır (Kaya, 2017: 149). Fakat Telepinu Fermanı’na bu vasıfların yüklenmesini eleştirenler de vardır. Eleştirenlere göre, Telepinu Fermanı, hanedan kavgalarına son vermek ve ülkede istikrarı sağlamak amacıyla çare arayan kralın tedbir metninden öte bir şey değildir. Anayasa olarak adlandırılması için, Ferman’ın var olan meclisten çıkarılması ve tüm Hitit Uygarlığı boyunca kesintisiz ve ihlal edilmeden uygulanması gerektiği vurgulanmıştır. Oysa Hititlerin yıkılışına kadar bu Ferman çok kez ihlal edilmiştir ve ihlal sonucunda herhangi bir yaptırım söz konusu olmamıştır. Ancak eleştiren kesim, eğer ki Ferman anayasa vasfına sahip olsaydı, her anayasa gibi ihlal edildiğinde yaptırım gücüne sahip olurdu şeklinde bir savunma yapmaktadırlar (Metin ve Lamba, 2016: 158).

Hitit Uygarlığının siyasi düzenini ise feodal bir yapı olarak nitelendirmek mümkündür. Çünkü Hitit Uygarlığına bağlı kimi zaman vasal devlet kimi zaman ise tampon devlet olarak adlandırılan küçük krallıklar bulunmaktaydı. Özellikle I. Şuppiluliuma döneminde devletin Aşağı Ülke ve Yukarı Ülke olarak ikiye ayrılması bu yapıyı daha da görünür kılmıştır

(Memiş, 2015: 237). Bu feodal düzen içinde, küçük idari birimler/feodal krallıklar merkeze her yıl düzenli olarak vergilerini ödemekteydi ve savaş zamanında merkeze at, asker ve savaş arabası gibi gerekli yardımları sağlamaktaydı (Sivas, 2013: 85).

Feodal yapı içerisinde, sınır güvenliğini sağlamak amacıyla, sınır bölgelerinde askeri birlikler oluşturulmuş ve nüfusu az olan bu bölgelere yerleşim sağlanarak Hititli nüfusu arttırılmaya çalışılmıştır. Bu politika en başarılı şekilde, kral olmadan önce de kuzey bölgelerin yöneticiliğini yapan III. Hattuşili döneminde uygulanmıştır. İskân politikası olarak adlandırılan bu politika da amaç egemenlik sahası genişledikçe sınırların güvenliğini sağlamak ve düşman işgalini olabildiğince kontrol etmek olmuştur (Reyhan, 2017: 186). Hititler, kendilerinden uzun yıllar sonra dahi uygulanan bu politikanın en önemli uygulayıcıları olmaları bakımından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Sonuç olarak, Hititler, Anadolu'da güçlü bir siyasi sistem inşa etmesi bakımından döneminin önemli bir uygarlığıdır. Hitit Uygarlığı, oluşturdukları siyasi sistem ile hem kendi sorunlarına çare bularak istikrar ve düzen sağlayarak, güçlü rakipleri olmasına rağmen uzun yıllar Anadolu'da hüküm sürmüşlerdir hem de uygarlık tarihine önemli katkılar sunmuşlardır.

3.2. Hukuk

Hititlerde adalet, istikrar, düzen ve huzur her zaman önem verilen konular olduğu için, bu doğrultuda düzenlemeler yapılmasına her dönem dikkat edilmiştir ve ilk olarak kimin zamanında oluşturulduğu bilinmemekle birlikte gelişmiş ve özenilmiş bir hukuk sisteminden bahsetmek mümkün olmuştur (Alkan, 2015: 21). Hukuk sistemi ve yasalarla en çok Telepinu döneminde ilgilenilmesiyle birlikte, yapılan araştırmalar sonucunda Hititlerde 200 maddeden oluşan ve 100'er maddelik iki gruba ayrılan bir yasalar kitabı bulunmuştur. Birinci grup "eğer bir adam/kişi" ile ikinci grup ise "eğer bir (üzüm) bağı" ile başlamaktadır (Atakuman vd, 2006: 117). Bu ayırmadan birinci grubun şahıslara yönelik, ikinci grubun da Hititlerde önemli bir yere sahip tarımcılık faaliyetleri ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Hitit yasalarında gerçek suçlunun ceza alması için düzenlemeler yapıldığı ve "suçun şahsiliği" ilkesinin yer aldığı da görülmüştür. Bu ilke kolektif ceza uygulamalarına karşı geliştirilen ve dönemine göre oldukça önemli bir ilkedir. Fakat her ne kadar ilerici bir ilke gibi görünse de, ilkenin altında yatan en önemli gaye, hanedan ve hanedan malını korumaya yönelik olmuştur. Çünkü Hitit yasalarında, "bir prens suç işlerse onu başı ile ödesin, evine, oğluna, malına mülkünü zarar verilmesin" ibaresi yer almıştır. Bu ibare, kral ve hanedanın malında gözü olan dönemin büyükleri veya soyluları olarak ifade edilen, gücü ele geçirmeyi arzulayan kişilere yönelik bir uyarı niteliğinde olmuştur (Reyhan, 2017: 44-45).

Suçun şahsiliği ilkesinde, ölüm cezasından bahsedilmekle birlikte Hititlerde ölüm cezası ve intikam duygusu oldukça sınırlı tutulmuştur ve Hamurabi yasalarındaki gibi kısasa kısas bir uygulamadan bahsetmek söz konusu değildir. Ölüm cezası kapsamında kralın ve yargıç konumundaki yetkilinin kararına ve uygulamasına karşı gelmek, sarayın önünde yer alan kralın gücünü temsil eden mızrağı çalmak, kara büyü, enest ilişkiler ve kölenin efendisine karşı gelmesi gibi suçlar yer almıştır. Bahsi geçen suçlar haricindeki tüm suçlarda tazminat cezası öngörülmüştür. Bir kişinin öldürülmesi durumunda ise günümüz uygulamaları gibi bu fiilin kasten işlenip işlenilmediğine bakılmıştır ve bu kapsamda ceza verilmiştir (Atakuman vd, 2006: 119). Ayrıca, yargılama sürecinde hafifletici sebeplere başvuran Hititlerde, hırsızlık suçunda da fiilin gerçekleşip gerçekleşmediği ya da mala zarar verilip verilmediği gibi hususlara değinildiği gözlemlenmiştir (Kaya, 2017: 316).

Yargılama sürecinde ise kral veya kraliçe en yetkili kişiler olmuşlardır ve yargı sistemi kralın hâkimiyeti altında olmuştur (Akurgal, 2005: 117). Hanedanı ilgilendiren suçlar, zina, kara büyü ve askerlikten kaçma gibi suçlar üst mahkemenin, bir başka tabirle kral veya kraliçenin buyruğu altındaki mahkemenin yargılamasına tabi olmuştur. Diğer suçları yargılama yetkisinin kimde olacağını ise yine kral belirlemiştir. Fakat her daim kral baş yargıç ve son karar verici otorite konumunda olmuştur (Kaya, 2017: 318). Sonuç olarak tüm düzenlemeler ele alındığında, Hitit yasalarının ve yargılama sisteminin dönemine göre oldukça gelişmiş olduğunu söylemek mümkündür.

3.3. Kadın

Hitit Uygarlığının adalete olan vurgusu kadın haklarına da yansımıştır. Bu dönemde, Mezopotamya ve Anadolu topraklarında erkek hâkimiyeti söz konusu iken, Hititlerde kadınlar oldukça önemli haklara sahip olmuşlardır. Ancak yine de Hitit toplumunun da ataerkil yapıya sahip olduğu göz ardı edilmemelidir (Akurgal, 2005: 216). Bununla beraber kadınların gerek nişanlılık ve evlilik gerekse boşanma sürecinde belirli haklara sahip olduğu ve geri planda bırakılmadıkları gözlemlenmiştir. Ayrıca Hititlerde, evlilik sürecinde erkeğin, kadına “kuşata” denilen başlık parası verdiği ve kadının bu parayla çeyiz hazırladığı görülmüştür. Evlilik öncesi bu sürecin, günümüz Anadolu coğrafyasındaki evlilik hazırlıkları ile benzer olması, Hititlerin bu coğrafyadaki kültürel mirası olarak yorumlanmaktadır (Atakuman vd, 2006: 130-131).

Hitit kadınlarının, bu dönemde yaşayan kadınlardan farklı olarak devlet yönetiminde de izleri olduğu bilinmektedir (Başçı, 2015: 286). Yönetimde etkili olan kadınlar halktan olmamakla birlikte, kraliçeler siyasi, dini ve hukuki meselelerde önemli vasıflara ve kralla büyük oranda eşit yetkilere sahip olmuşlardır (Memiş, 2015: 232). Özellikle bu konuda, Hitit tarihinin önemli bir kadın figürü olan III. Hattuşili'nin eşi kraliçe Puduhepa'dan bahsetmek gerekmektedir. Puduhepa tıpkı kral gibi tüm siyasi, dinsel ve hukuksal meselelerde III. Hattuşili'nin yanında bulunmuştur. Dinsel törenleri başrahibe olarak, üst mahkemeyi ise baş yargıç olarak yönetmiştir (Çığ, 2005: 177). Puduhepa'yı tarihte önemli hale getiren bir diğer husus ise tarihte iki büyük güç arasında imzalanan Kadeş Antlaşmasında kralın yanında mührünün bulunması olmuştur (Özdemir, 2018: 35). Ayrıca Puduhepa idari yetkisi kapsamında sarayda yolsuzluk yaptıkları şüphesiyle bazı idari memurları sorgulamış ve bu yönde bir operasyon da düzenlemiştir (Göktaş, 2018: 6). Bu durum özellikle Puduhepa ile birlikte kraliçelerin bağımsız ve güçlü bir konuma sahip olduğunu göstermektedir (Orhun, 2010: 40).

Hitit Uygarlığında, kraliçeler ticari hayatta da aktif olmuşlar, özellikle kumaş ve elbise siparişlerinde önemli bir ticaret ağı oluşturmuşlardır. Bunun yanı sıra zaman zaman yönetici vasfı da elde eden kraliçeler hem krallar hayattayken hem de oğulları iktidardayken bazı kentlerde yöneticilik yapmışlardır (Reyhan, 2017: 88-89). Sonuç olarak, Hitit Uygarlığında güçlü ve saygın bir kadın figürü olduğunu söylemek mümkündür.

3.4. Ekonomi

Hitit Uygarlığında, tarım ve hayvancılığa dayalı bir ekonomiden bahsetmek mümkündür. Hititlerin bulunduğu coğrafya her ne kadar Mezopotamya kadar bereketli ve sulak olmasa da Hititliler toprakları verimli kullanmak için fazlasıyla uğraşmışlardır. Bunun haricinde Hititlerde topraklar genel itibarıyla krala, tapınaklara ve belirli kişilere tahsis edilmiştir. Ancak, tarımsal faaliyetlerin yürütülebilmesi amacıyla kral kendi topraklarını bağış veya satış usulüyle halka vermekteydi (Ünar, 2017: 572)

Hititlerde, tarımsal faaliyetlerin aksamaması hem ekonomide sürekliliğin sağlanması hem de Hitit ordusunun ihtiyaçlarının giderilmesi için oldukça mühim bir konu olmuştur. Çünkü Hititler genişleme prensibi dolayısıyla sürekli savaşan bir topluluk olmuştur bu nedenle de ordunun sürekli hazır tutulması ve ordunun gıda ihtiyacının tarımsal faaliyetler ile giderilmesi gerekmektedir. Ordunun gıda ihtiyacının haricinde, kralın tahsis ettiği topraklardan elde edilen gelirin, ordunun diğer ihtiyaçlarını karşılaması da söz konusu olmuştur. Hititler tarafından uygulanan bu sistem aslında tarihin sonraki safhalarında adını sıkça duyduğumuz tımar sisteminin özünü oluşturmaktadır. Tımar veya Hititlerdeki adı ile şahhan, sahip olunan toprak karşılığında devlete verilen verginin, hizmetin bir çeşididir. Bu sistem ile hem topraklar sürekli işlenmekteydi hem de ordunun masrafları karşılanmaktaydı. Kral bağışladığı bu toprakların boş kalmamasını sürekli işlenmesini emretmiştir. Eğer ki topraklar boş kalır veya ihmal edilirse, topraklar tekrardan devlete dönmekteydi. Toprağı işletme hakkı bulunan kişilerin bu toprakları satma, miras bırakma veya kiralama hakları yoktu (Reyhan, 2009: 159).

Hititler tarafından uygulanan bu sistem, Anadolu'da kurulan pek çok devlet tarafından özellikle Osmanlı Devleti tarafından uzun yıllar uygulanmıştır. Dolayısıyla, Hititlerin tarım politikalarının, kendilerinden sonraki Anadolu devletleri için önemli bir miras olduğunu söylemek mümkündür (Ünar, 2017: 572). Bunun yanı sıra, Hititlerin buldukları coğrafyanın ikliminin ve tarım arazilerinin çok elverişli olmamasına rağmen, doğru politikalarla tarımı elverişli hale getirmeleri, Hititlerden sonra Anadolu'da kurulan devletler açısından, Hititleri önemli bir örnek haline getirmiştir.

Tarımsal faaliyetler haricinde, Hitit ekonomisinde önemli bir yer tutan diğer husus ise vergiler olmuştur. Toprağa dayalı ekonomik sistemde, merkezi otorite topraktan elde edilen geliri vergi adı altında toplamıştır (Sevinç, 2008: 30). Hititler, vergiden elde edilen geliri yalnızca ordunun ihtiyaçları için kullanmamıştır. Öncelikle, Hitit Devleti'nde önemli bir depo/silo ağı bulunmaktaydı. Halktan vergi adı altında alınan tarım ürünleri, bu depolarda toplanmıştır. Ürünlerin depolarda toplanma sebebi hem sarayın ihtiyaçlarının sürekliliğinin sağlanmasıdır hem de olası kıtlık durumlarında sıkıntı yaşanılmamasını sağlamaktır (Atakuman vd, 2006: 34).

Hititlerin başkenti olan Hattuşa'nın oldukça dağlık bir alanda bulunması ve ticaret yollarına uzakta olması sebebiyle, kurulan depolar aracılığı ile sarayın ve Hattuşa'nın tarım ürünleri konusunda sıkıntı yaşamaması sağlanmıştır (Reyhan, 2009: 157). Bu depolar, 7000 ile 9000 m³ tahılı depolayabilecek ve bu sayede de neredeyse 20.000 ile 30.000 arası kişinin yıllık ihtiyacını karşılayacak şekilde düzenlenmiştir. Aslında bahsi geçen sistem, Hititlerde merkezi sistemin de oldukça geliştiğinin bir kanıtıdır. Çünkü depolarda fazla ürün saklanması, saklanan ürünlerin uzun süre muhafaza edilmesi, ihtiyaç duyulan anlarda hızlıca temin edilmesi, temin edilen ürünlerin nüfusun büyük bir bölümünün ihtiyacını karşılayacak düzeyde olması, kısacası bu dönemde tüm bu fonksiyonların bir arada organize edilebilmesi güçlü bir merkezi sistem gerektirmektedir (Reyhan 2017: 50-51).

Bu depolama sistemi ile ortaya çıkan bir iktisadi sistemden de bahsetmek mümkündür. Çünkü Hattuşa'da bir başka tabirle merkezde toplanan ürünler, ülkenin diğer alanlarına dağıtılmaktaydı. Bu iktisadi sistem, yeniden dağıtım sistemi olarak adlandırılmaktadır. Bu sistem sadece Hititlerde değil, Mısır, Sümer, Babil devletlerinde de ortaya çıkmıştır. Yeniden dağıtım sistemi, Hititler özelinde değerlendirildiğinde, güçlü bir ekonomi ve merkezi otoritenin varlığı tekrar gün yüzüne çıkmaktadır. Nitekim ne zaman ki bu sistemde sıkıntı

oluşmaya başlamış ve ekonomideki güç olgusu anlamını yitirmiş, o zaman Hitit Devleti'nde yıkılma süreci gerçekleşmiştir (Reyhan, 2017: 52).

Sonuç olarak, Hititler merkezi otoritenin gücünü ortaya çıkaran bir ekonomi tahsis etmişlerdir. Bu ekonomik sistem ise uzun yıllar Hitit Devleti için üretim ve gelirin devamlılığını sağlamıştır (Sevinç, 2008: 31).

3.5. Sanat ve Mimari

Hitit Uygarlığı, Anadolu'nun sanat ve mimarisine önemli katkısı olan Anadolu Uygarlıklarından biridir. Nitekim bu katkı, Hititlerden sonraki uygarlıkları da fazlasıyla etkilemiştir. Örneğin, Selçuklu ve Osmanlı külliyelerinde veya Topkapı Sarayı'nda Hitit mimarisini yansıtan özellikleri bulmak mümkündür. Hititlerin yaşam alanlarındaki avlular (mekana yan işlev katan ve ihtiyaç olarak görülen alan), asimetrik planlar, su-ibadet-mekân ilişkisi ve aslan figürü Hitit mimarisini yansıtan ve Anadolu'da sıklıkla karşılaşılan özelliklerdir (Salihoğlu, ve Demirarslan, 2018: 1761,1771)

Hitit mimarisinde en dikkat çekici unsurlar surlar, kent kapıları, potern adı verilen bindirme kemerli tüneller, su kanalları ve merdivenler olmuştur. Bu noktada, potern adı verilen yapılar Hitit mimarisinde oldukça gözde olmuştur. Boğazköy'de bulunan potern, Sfenksli kapıdan geçmeden kentten giriş ve çıkışı sağladığı için kimilerine göre acil ve gizli çıkışlar için, kimilerine göre saldırılar esnasında kullanılmak için, kimilerine göre de devletin gücünü göstermek amacıyla yapılmıştır (Kaya, 2017: 355, 358-359). Hitit mimarisinde oldukça önemli olan surlar, savunma amaçlı yapılmasından kaynaklı, Hititlerin güçlerini göstermelerini sağlayan yapılar olmuştur (Atakuman vd, 2006: 69).

Hitit mimarisinde etkin olan bir diğer yapı türü anıtlar ve anıt heykeller olmuştur. Anıtlar, kaya kabartmaları ile kendini Anadolu'nun pek çok yerinde hala göstermektedir. Doğal geçitlerin, sur kapılarının ve su kanallarının yanına yapılan pek çok kaya kabartmalı anıtlar hem Hititler de mimarinin önemini hem de Hitit Devleti'nin gücünü göstermektedir. Günümüzde Boğazköy-Çorum, Sirkeli-Adana, Kayseri, İzmir, Konya, Ankara olmak üzere pek çok yerde Hitit anıtlarına ve kaya kabartma motiflerine rastlamak mümkündür (Sivas, 2013: 88). Ayrıca bu anıtların ve kabartmaların su kenarlarının yanına yapılması, Hititlerde suyun ne kadar önemli olduğunu da göstermektedir. Çünkü Hititler için su yalnızca bir gereksinim olmasının haricinde dini ritüellerin de bir parçası olmaktadır. Bu nedenle hem yaşam alanları hem de tapınaklar, arınmayı temsil eden suyun yanına yapılmış veya bu alanlara havuzlar yapılarak mutlaka su unsuru bulundurulmuştur. Ayrıca, tıpkı tarım ürünlerinin saklanması benzer olarak, susuzluk yaşanma ihtimaline karşı yapılan su depoları, havuzlar, kanallar ve barajlar da Hitit mimarisini yansıtmak üzere inşa edilmiştir. Günümüzde, Alacahöyük-Çorum, Karakuyu-Kayseri, Köylütolu-Konya, Eflatunpınar- Beyşehir yakınlarında Hitit baraj örneklerine rastlamak mümkündür (Özsoy, 2007: 495-497).

Tapınak mimarisi ve Tanrı heykelleri ise Hitit mimarisinin dikkat çeken diğer unsurları arasında yer almaktadır. Dinin oldukça önemli olduğu ve "Bin Tanrılı Ülke" olarak adlandırılan Hititler için bu nitelendirmeyi yansıtmak üzere dini figürlerin varlığı oldukça mühim olmuştur. "Tanrı'nın evi" olarak adlandırılan tapınaklar içinde Büyük Tapınak olarak bilinen tapınak hem büyüklüğü hem de mimari yapılanması ile Hitit tapınak mimarisinde diğer tapınaklara örnek teşkil etmiştir. Bahsi geçen tapınak diğer eserlerden farklı olarak asimetrik şekilde tasarlanmıştır. Asimetrik tasarımının ise hem Ege kıyılarında yaşayan halkları hem de Avrupa mimarisini etkilediği öne sürülmektedir. Ayrıca tapınakların ibadet haricinde,

idari işleri ve erzak deposu fonksiyonlarını karşılayacak şekilde tasarladığı da belirtilmektedir (Salihoğlu ve Demirarslan, 2018: 1764, 1768).

Sonuç olarak Hitit mimari ve sanatını birçok alanda incelemek mümkündür. Bahsi geçen yapıların birçok işlevi bir arada bulundurduğu ve sonraki dönemleri de ciddi ölçüde etkisi altına aldığı görülmektedir.

3.6. Din

Çok tanrılı dini inanca sahip Hititlerde, bu özelliği dikkat çekici hale getiren ‘bin tanrılı ülke/halk’ olarak adlandırılmalarıdır. Bu kadar çok tanrıya sahip olup olmadıkları tartışmalı bir konu olmakla birlikte, fethettikleri ve savaşta yendikleri düşmanlarının tanrı ve tanrıça heykellerini almalarından kaynaklı bu şekilde nitelendirildikleri düşünülmektedir. Hititler, aldıkları tanrı/tanrıça heykellerini başkente götürüp kendi tapınaklarına taşımışlardır (Kaya, 2017: 329).

Hititlerin, tanrılar sistemi içerisinde baş tanrılarının Fırtına Tanrısı Teşub/Taru, baş tanrıçalarının ise Güneş Tanrıçası Hepat/Arinna olduğu bilinmektedir. Hitit tanrı sisteminde, din toplumun ayrılmaz bir parçası olmuştur. Nitekim başlarına gelen felaketleri, kötü olayları tanrı veya tanrıçaların öfkesi olarak nitelendirmişlerdir. Bu nedenle de tanrı veya tanrıçaları öfkelenmemek, onların gazabına uğramamak için belirli dönemlerde tanrılarına yiyecek ve içecek sundukları dini törenler, şenlikler ve dualar yapmışlardır. Hititlerin tanrılarına olan hassasiyetleri savaş halinde de geçerli olmuştur. Örneğin; Hititler, savaşta yenilen devletlerin tanrılarını öfkelenendirdikleri ve tanrılarının istediklerini yapmadıkları için yenildiklerine bu nedenle de tanrılarının onları koruyamadıklarına inanırlardı. Bu sebeple de tanrılarını daha fazla öfkelenmemek için, yendikleri devletlerin tanrılarını yanlarına almışlardır (Alkan, 2015: 21).

Hititlerin Tanrılarına duydukları hassasiyet neticesinde yaptıkları bazı ritüellerin, günümüzde hala devam ettiği düşünülmektedir. Örneğin, Hititler kötü bir olay yaşadıklarında tanrılarının onları cezalandırdığı inancının yanında bir de tanrılarının onlardan uzaklaştığını düşünürlerdi. Bu nedenle de evlerinin önlerine güzel yiyecekler yapıp, koyar veya güzel kokulu bitkiler yakarlardı. Bu güzel yiyecekler ve kokular karşısında tanrılarının, onlara tekrar yakınlaşacağına inanırlardı. Günümüzde ise yapılan mevlitler, dualar, ilahiler, verilen yemekler ve kesilen kurbanlar bu inancın evrilmiş bir hali olarak yorumlanmaktadır (Çığ, 2005: 133). Ayrıca Hititlerin antlaşmalarındaki yeminlere ve taahhütlere tanrılarını şahit göstermeleri bu doğrultuda da tüm tanrılarının adlarını bu antlaşma metinlerine yazmaları, günümüz ile benzerlik gösteren bir başka ritüel olarak görülmektedir. Çünkü bu ritüeli, İncil’e el basarak yemin etmeye benzeten birçok araştırmacı vardır (Kaya, 2017: 331). Hititlerin tanrılarına duydukları inancın haricinde, Eski Hitit Krallığı döneminde, ölülerini gömmeleri Anadolu da devam eden bir anlayıştır. Fakat İmparatorluk döneminde bu adet, yerini ölülerin yakılmasını bırakmıştır. Ölüleri yakma geleneğinin varlığı, İmparatorluk dönemi krallarına ve hanedan üyelerine ait mezarlıklara rastlanmaması ile anlaşılmaktadır (Memiş, 2015: 270). Ayrıca, Hititler dine ve tapınaklara verdiği önem neticesinde, tapınakları yapmaya başlamadan önce merasim düzenleyerek, adaklar adayıp, dualar etmişlerdir. Bu geleneğin yansımaları günümüzde, Anadolu’da önemli bir yapının (okul, cami, yurt vb.) inşaatı başlamadan önce yapılan merasimlerde, dualarda ve kurban kesimlerinde görmek mümkündür (Reyhan, 2017: 141-143).

Sonuç olarak, Hitit uygarlığında oldukça önemli bir yeri olan dinin ve dini ritüellerin pek çok yansımalarının günümüzde hala etkisini gösterdiği görülmektedir.

2.g.) Ordu

Hititler hüküm sürdükleri dönem boyunca sürekli savaşan bir topluluk olmuştur. Bu savaşların nedeni ilk başlarda temel gereksinimlerini karşılamak iken zamanla sınırları ve egemenlik sahasını genişletmek, yeni yerler fethetmek, askeri ve siyasi gücünü göstermek ve savaş ganimeti elde etmek olmuştur (Kaya, 2017: 299). Hititlerin gerek çok fazla savaşmalarından gerekse uzun dönem hüküm sürmelerinden kaynaklı olarak güçlü bir askeri yapılanmaya ve teçhizata, askeri stratejilere ve savunma sistemine ihtiyaçları olmuştur (Başol, 2006: 1-2).

I. Şuppiluliuma'dan itibaren Hititlerin Kuzey Suriye'yi fethetme politikası; sürekli o bölgeye doğru sınırların genişletilmesini, seferler düzenlenmesini ve ordunun yönlendirilmesini temel askeri hedefler arasına almıştır. Hititler bu hedefler dâhilinde, kentleri ele geçirebilmek amacıyla; gece baskınları, geri çekilerek veya düşmandan gizlenerek düşmanı yanıltma, kenti kuşatma ve kuşatma sonucu kenti aç susuz bırakarak teslim olmaya mecbur bırakma, casus kullanma ve gizlice saldırma gibi birçok savaş tekniğine başvurmuşlardır. Tüm bu teknikler aslında Hititlerin, savaş sanatını ustalıkla kullandıklarını göstermektedir (Atakuman vd, 2006: 79). Hititler tarafından ustalıkla kullanılan savaş teknikleri ve ordunun iyi yönetilmesi, Hititlerin hemen hemen hiç yenilgi almamalarını sağlamıştır. Hitit askeri teşkilatında önemli yere sahip olan savaş arabaları ile düşmana saldıran Hititler, ilk önce düşmanı bu yolla zayıflatıp ardından piyade güçleri ile zafer elde etmişlerdir. Dolayısıyla, Hititler için saldırı düzenlemek, savunma yapmaktan daha öncelikli olmuştur ve düşmanı yıldırma politikasını etkin bir şekilde kullanmışlardır (Sarıca, 2018: 288-289)

Sonuç olarak, Hititlerin Anadolu'da yüzyıllarca büyük devlet sıfatı ile hüküm sürebilmelerinin en önemli sebeplerinden biri de iyi bir savaşçı olmaları, güçlü ve stratejik askeri teşkilatlanmaya sahip olmalarıdır. Bu teşkilatlanma içerisinde, temel birimler piyadeler ve savaş arabalarını kullanan arabalı askerler olmuştur. Özellikle daha öncede bahsedildiği gibi, savaş arabaları Hitit askeri yapısında oldukça önemli bir yer edinmiştir. Oldukça fazla savaş arabasına sahip olan Hititlerin, özellikle Kadeş Savaşı'nın yapıldığı dönemde 3500'e yakın savaş arabasını bünyesinde barındırdığı bilinmektedir. Nihayetinde sınırları genişletme, ekonomik kaynakları artırma ve dini inancı yüksek olan bu topluluğun zaferi tanrılarına armağan etme arzusu, güçlü ve donanımlı bir askeri yapılanmayı beraberinde getirmiştir (Başol, 2006: 105-106).

2.h) Kütüphane

Hititlerin buldukları coğrafyada, pek çok yerde arşiv vasfında kullanılan kütüphaneler kurdukları yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkmıştır. Kil tabletlerden oluşan bu arşiv kütüphaneler, içerikleri, özellikleri ve düzenlemeleri ile Anadolu Uygarlıkları içinde oldukça özel bir yere sahiptir. Bu kütüphanelerde bulunan kil tabletlerde ise daha çok kralların yazışmaları, düşmanlar hakkındaki bilgiler, tarım alanları ve depolara özgü bilgiler bulunmuştur. Dini ve edebi metinlerin haricinde bu tarz bilgilere ulaşılması bu yapıların arşiv niteliğini güçlendirmiş ve arşiv kütüphane olarak adlandırılmalarını sağlamıştır. Boğazköy'de bulunan yapılar ise arşiv vasfının üstüne çıkmıştır. Çünkü kralın yazışmaları ve devlet yönetimi ile ilgili bilgilerin dışında kil tabletler üzerinde sözlüklere, destanlara, edebi eserlere, tapınak ve saray bilgilerine, kral yıllıklarına, dini metinlere, fallara, büyü tıbbi reçete ve hukuk metinlerine rastlanmıştır. Bu nedenle diğer yapıların aksine bu yapıyı sadece arşiv olarak nitelendirmek mümkün değildir. Dolayısıyla Boğazköy arşiv kütüphanesi çok geniş alanlarda bilgi sunan, Anadolu'nun bugüne kadar bilinen ilk kütüphane olarak nitelendirilmektedir (Alkan, 2015: 22-24).

Hititlerde kil tabletlerden sorumlu kişiler kâtipler olmuştur. Kâtipler oluşturdukları düzen ve saklama sistemi ile kil tabletlerin günümüze kadar ulaşmasını sağladıkları için önem arz etmektedirler. Ayrıca kırılan ve bozulan tabletleri onarmaları veya yeniden kopya etmeleri de günümüzde Hitit Uygarlığı hakkında bu kadar geniş bilgilere sahip olmamızı sağlamıştır. Kâtiplerin üstün çalışmaları sayesinde, Hititler yazılı belgeleri ile günümüze ulaşan ilk Hint-Avrupa topluluğu olmuştur (Özkaral, 2007: 11, 23, 30).

3.) Kadeş Savaşı

Hitit Devleti'nin Kuzey Suriye bölgesine olan ilgisi, I. Şuppiluliuma döneminde başlamıştır. Bu dönemde bu bölgeye birden çok sefer yapılmış fakat Kuzey Suriye bölgesinde yer alan, Kadeş direkt olarak hedef haline gelmemiştir. Fakat Mısır Uygarlığı ile olan gerginliğin temelini bu dönemde atıldığını söylemek mümkündür. Çünkü Hititlerin bölgeye olan ilgisine benzer olarak, Mısırlılar da bu dönemde Kuzey Suriye bölgesine yoğunlaşmışlardır. Bölgeye olan ilgiyle bağlantılı olarak, I. Şuppiluliuma'nın Mısır Firavunu Tutankhamon'un isteği ile oğlu Zannanza'yı Mısır'a gönderdiği sırada oğlunun öldürülmesi ile I. Şuppiluliuma, veliaht oğlu II. Arnuvanda ile Mısır'a karşı savaş açmıştır. Bu durum I. Şuppiluliuma'nın Kuzey Suriye politikasında daha sert bir yol izleyeceğinin göstergesi olmuştur. Nitekim Hititler, Mısırlılara karşı zafer kazanmıştır. Ancak zaferin ardından veba salgımına yakalanan I. Şuppiluliuma ve veliaht oğlu II. Arnuvanda, bu salgından ölmüştür. Ancak her ikisi de bu salgından yaşamını yitirse de Kuzey Suriye politikası, I. Şuppiluliuma'nın tahta geçen oğlu II. Murşili tarafından devam ettirilmiştir (Peker, 2010: 95- 96).

II. Murşili, Kuzey Suriye politikasında, I. Şuppiluliuma döneminde uygulanan valilikler ve tampon bölge stratejisini devam ettirmiştir. Örneğin, Kargamış Krallığı, Kuzey Suriye'de bulunan ve bu dönemde genel/idari valilikler ile kontrol altında tutulan bir krallıktır. Kargamış Krallığı sayesinde, Hititler bölgedeki varlıklarını güvence altına almanın yanı sıra, bölgeden istihbari bilgi edinmiştir (Kaya, 2017: 175). Ayrıca I. Şuppiluliuma döneminde tampon bölge ilan edilen Amurru Devleti de aynı amaçlar dâhilinde kontrol altında tutulmuştur. Ancak II. Murşili, Amurru Devleti için tampon devlet stratejisini uygulamaya devam ettirmesine rağmen, Amurru Devleti'nin bu dönemde izlediği ikili siyaset, Kadeş Savaşı'na giden süreçte oldukça etkili olmuştur (Özdemir, 2018: 10).

Kadeş Savaşına giden süreçte, II. Murşili döneminde, Suriye'de, Hitit Devleti'ne karşı çıkan ve Mısır tarafından desteklenen ayaklanma da etkili olmuştur. Hitit Devleti bu ayaklanmayı kontrol altına almak için uğraşırken, II. Ramses yönetimindeki Mısır Devleti de bölgede hâkim olabilmek için her yolu denemiştir. Tıpkı II. Murşili gibi kendisinden önceli dış siyaset anlayışını devam ettirmeye çalışan II. Ramses, Asya seferleri adı altında Hitit Devleti'nin tampon bölge olarak kontrol ettiği Amurru Devleti'ni egemenliği altına almıştır ve devletin egemenlik sahasını genişletmiştir (Peker, 2013: 73). Dolayısıyla Kadeş kentinin yer aldığı coğrafya oldukça çekişmeli bir hal almıştır.

Günümüzde Suriye ve Lübnan kıyılarına denk düşen Kadeş kenti, hem coğrafi konumu hem de ticaret merkezi olmasının etkisiyle zenginliği ile daha öncesinde de pek çok çekişmenin ve savaşın merkezi olmuştur. Nitekim Hitit kralları, bölgenin stratejik konumundan dolayı bu bölgeye yönelik sürekli fetihler düzenleyerek, çekişmeyi her geçen gün arttırmışlardır (Gavaz, 2007: 2819). Dolayısıyla, bölgenin stratejik konumu ve ekonomik dürtüler, Kadeş Savaşı'nın nedenleri arasında yer almaktadır (Memiş, 2015: 123). Sonuç itibarıyla, yukarıda bahsi geçen tüm sebepler, dönemin iki büyük gücünü, egemenlik sahaslarını genişletmek, ekonomik ve siyasi üstünlüklerini kanıtlamak gayesiyle karşı karşıya getirmiştir. Tarihi kesin

olarak bilinmemekle birlikte⁴, M.Ö 1285 yılında Hitit ve Mısır arasında Kadeş Savaşı yapılmıştır (Akurgal, 2005: 91).

Dönemin iki büyük devleti arasında yapılan Kadeş Savaşı'nın galibi tam olarak bilinmemektedir. Çünkü günümüzde, bu döneme ve savaşa ait bilgiler yalnızca Mısır kaynaklarında bulunmaktadır. Tarafsız olmayacağı bilinen bu kaynaklarda Mısır, savaşın galip tarafı olarak gösterilmektedir ve hatta II. Ramses'in kahramanlıklarından ve tanrının Mısır'a olan yardımından bahsedilmektedir (Kaya, 2017: 203). Ancak Mısır kaynaklarının aksine, savaş sonrasındaki gelişmelerden savaşın Hititlilerin lehine sonuçlandığı düşünülmektedir. Çünkü savaş öncesi Mısır egemenliğine geçen Amurru Devleti'nin bir kısmı, savaş sonrasında Hitit Devleti'ne geçmiştir. Bunun yanı sıra Kadeş kenti, Hitit hâkimiyetine girmiştir. Özellikle bu gelişme savaşın galibinin Hititler olduğu savını güçlendirmektedir. Çünkü Hitit Devleti kaybeden taraf olsaydı, Kadeş kentinin Hitit hâkimiyetinde kalmasının pek mümkün olmayacağı düşünülmektedir (Peker, 2013: 73).

Kadeş Savaşı'nın tarihsel zemininden öte savaş ile ilgili değinilmesi gereken hususlar arasında Hitit Devleti'nin savaş kabiliyetleri de yer almaktadır. Hititlerin savaş taktiklerinden biri olan casuslar, Kadeş Savaşı'nda önemli bir rol oynamıştır. Bahsi geçen casuslar, II. Ramses'in gideceği yönü değiştirmesine sebep olarak, II. Ramses'in Amon tümeninin ciddi anlamda kayıp vermesine neden olmuştur (Kaya, 2017: 200-201). Ayrıca Hitit ordusunda önemli bir yere sahip olan arabalı askerler bu savaşta oldukça etkili olmuştur. II. Muvatalli, Kadeş Savaşı için 3500 adet savaş arabası tesis etmiştir. Bunun yanı sıra, askeri teşkilatlanması oldukça güçlü olan Hitit Devleti, savaşa Mısır'dan daha fazla sayıda asker göndermiştir. Tarihi kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, Mısır ordusunun yaklaşık

20.000 kişi olduğu, Hitit ordusunun ise 35.000 asker olduğu bilinmektedir. Gerek casusların stratejik fonksiyonu gerekse arabalı askerlerin ve piyadelerin sayıca üstün olması sonucunda Hitit ordusunun yaptığı ani baskınlar, savaşın Hititlerin lehine sonuçlanmasını sağlamıştır (Başol, 2006: 8, 97).

Kadeş Savaşı'nın nedenleri ve sonuçlarından ziyade, savaştan yaklaşık 15 yıl sonra imzalanan Kadeş Antlaşması tarihte daha önemli bir yere sahiptir.

4.) Kadeş Antlaşması

Kadeş Savaşı bittiğinde her ne kadar Mısır kaynakları, Mısır'ı galip taraf gösterse de ya da her ne kadar savaşın sonrasında gelişen olgular, savaşın Hititler lehine sonuçlandığını gösterse de, Kadeş Savaşı iki taraf için de ciddi sorunlar yaratmıştır. Mısır Devleti savaşta verdiği ağır kayıplarla ciddi derecede etkilenirken, Hititler savaşın ardından bir takım iç sorunlar yaşamış ve bu savaşa verdikleri önemden dolayı diğer bölgelerin kontrolünde zorluklarla karşılaşmışlardır. Örneğin, dönemin güçlü devletlerinden biri olan Asur Devleti, Hititlerin Mısır ile ilgilenmesini fırsat bilerek Hititler ile aralarında tampon bölge vasfında olan Mitanni Devleti'ni ele geçirmiştir. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere Hititler, ülkenin hem doğusunda hem de batısında baskı altında kalmışlardır. Ayrıca Kadeş Savaşı sonrası döneme denk gelen Urhi Teşup ve amcası III. Hattuşili arasındaki gerginlikler, devletin istikrarsızlığına yol açmıştır. Bu istikrarsızlığa ek olarak, savaşa önemli bir bütçe ayrılması, Hitit Devleti'nin ekonomik zorluklarla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Ekonomide yaşanan zorlukların yanı sıra savaş sonrasında Hitit ordusu da kendi içinde sorunlar yaşamıştır. Dolayısıyla, savaş sonrası olgular her ne kadar Hititlerin galip geldiğini

⁴ Örneğin, Ekrem Akurgal Kadeş Savaşı'nın tarihinde 10-15 yıllık bir yanılsama olduğunu belirtmektedir (Akurgal, 2005: 91).

düşündürse de bahsi geçen gelişmeler Hitit Devleti'nin çöküşünü hızlandırmıştır (Karahan, 2004: 40-42).

Kadeş Savaşı sonrasında dönemin iki büyük gücünün karşı karşıya kaldığı iç ve dış olaylar sonucunda, her iki devlet de rekabetin en zirveye çıktığı Kadeş Savaşı gibi bir savaşa bir daha güçlerinin yetmeyeceğinin farkına varmışlardır. Bu nedenle savaştan yaklaşık 15 yıl sonra aralarındaki rekabete son vermek ve sorunları çözmek amacıyla Hitit kralı III. Hattuşili ve Mısır kralı II. Ramses arasında geciken bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşma, o dönemki siyasi atmosferin etkisiyle iki ülke arasındaki barışa ve yardımlaşmaya dayanan bir antlaşma olmuştur (Özsoy, 2007: 494).

Bu antlaşma ile ilgili değinilmesi gereken ilk husus antlaşmanın ismine yöneliktir. Çoğu kaynakta, antlaşma Kadeş Savaşı'ndan sonra yapıldığı için Kadeş Antlaşması olarak adlandırılmaktadır. Fakat antlaşmanın bu şekilde nitelendirilmesini eleştirenler, antlaşma savaştan çok sonra yapıldığı ve savaşı sonlandırmadığı için Kadeş Antlaşması isimlendirmesini doğru bulmamaktadırlar. Bunun yanı sıra antlaşma, savaşın geçtiği yer olan Kadeş kentinde yapılmamıştır. III. Hattuşili antlaşma metnini Hattuşa'da gümüş bir tablet üzerine imzalamış, bu tablet üzerinde hem kendisinin hem de Kraliçe Puduhepa'nın mührünü bastırması ve tableti elçiler vasıtasıyla Mısır'a, II. Ramses'e göndermiştir. II. Ramses bu antlaşma metnini kabul ederek mühürleyip, Mısır diline çevirttikten sonra, Karnak ve Ramaeseum Anıtları'nda Mısır halkının huzuruna açmıştır (Karahan, 2004: 43). Bu gelişmelerden de yola çıkan araştırmacılar, tarihte antlaşmaların ya kral veya kralların ismi ile ya da antlaşmanın yapıldığı yer ile anıldığını örnek göstererek, savaşın yapıldığı yerde imzalanmayan bir antlaşmanın bu şekilde nitelendirilmesini doğru bulmamaktadır. Bu nedenlerden dolayı, eleştirel tarafta yer alan araştırmacılar tarafından, bu antlaşma literatürde "Hitit-Mısır Ebedi Barış Antlaşması" olarak anılmaktadır (Korkmazer, 2019).

Antlaşma üzerinde tartışma yaratan ikinci husus, antlaşmanın literatürde kabul edilmiş şekli ile ilgilidir. Literatürde bazı kaynaklarda, bu antlaşma tarihte yapılan ilk yazılı antlaşma olarak kabul edilmektedir. Bu bilgi ise günümüzde doğruluğu sorgulanan bir tez olarak görülmektedir. Hitit ve Mısır devleti arasında imzalanan bu antlaşma, barış antlaşması diplomasisinin ilk örneğini vermesi açısından oldukça kıymetlidir (Avar, 2019). Fakat yapılan bilimsel araştırmaların, daha önceki yıllarda yapılmış birçok antlaşma metnini ortaya çıkarmasından dolayı, bu antlaşmayı tarihte yapılan ilk yazılı antlaşma olarak kabul etmek pek mümkün görünmemektedir.

Bu antlaşma metinlerinden en eski olanı Antik Yakın Doğu'da bulunmuştur. Bu metin, Sümer şehir devletlerinden olan Lagaş'ta, M.Ö 25. yüzyılda, Lagaş ve Umma kent devletleri arasında kalan tarımsal bir alan üzerinde kimin söz sahibi olabileceğini bildiren ve iki kent devleti arasındaki çatışmaları bitiren bir antlaşmadır. M.Ö 24. yüzyılda ise Suriye'de yer alan Ebla ve Abarsal adlı iki kent devleti arasında yapılan antlaşmada devletlerarası sınırın betimlendiği gözlemlenmiştir. M.Ö 23. yüzyıla ait, Akad ve Elam krallıkları arasında askerlik ittifakını ve kaçakların iadesini gösteren bir antlaşma metni bulunmuştur. Bunların haricinde, M.Ö 19. yüzyılda, Asurlu ticaret kolonileri arasında imzalanmış, iki antlaşma metnine rastlanmıştır. M.Ö 18. yüzyılda, Kuzey Suriye'de yapılan kazılarda beş antlaşma metni bulunmuştur. M.Ö 14. yüzyılda Ugarit kralı II. Nikmaddu ile Amurru kralı Aziru arasında karşılıklı askeri ve siyasi desteği içeren bir antlaşma yapılmıştır (Genceolu, 2018: 10-12). Sonuç olarak, yapılan kazı çalışmalarında, Kadeş Antlaşmasının yapıldığı M.Ö 1285 yılına gelmeden önce yapılmış pek çok antlaşma metnine rastlanmıştır.

M.Ö 13. yüzyıla kadar diğer devletlerin yaptığı antlaşmalara bakılmasa dahi, Hitit Uygarlığının Kadeş Antlaşması'ndan önce bir çok antlaşma imzaladığı bilinmektedir. Eski Krallık döneminde, Telepinu ile Kizzuvatna Kralı İşputahşu arasında sınırları belirleyen bir antlaşma yapılmıştır (Memiş, 2015: 98). Hatta bu antlaşma, Hitit Devletinin yaptığı ilk antlaşma olarak belirtilmektedir (Göktaş, 2018: 1). Orta Krallık evresinde, II. Tuthaliya döneminde, ilk olarak Mitanni Devleti ile ileri yıllarda Vilaşu kralı Alakşandu ile Alakşandu Antlaşması yapılmıştır (Kaya, 2017: 151). I. Şuppiluliuma döneminde, henüz Mısır ile karşılıklı gerilimler başlamadan önce, Mısır kralı III. Amenofis ile dostluğu simgeleyen Kuruştama Antlaşması imzalanmıştır (Memiş, 2015: 102). II. Murşili ile Seha Nehri Ülkesi kralı Manapa-Tarhunta arasında iyi ilişkileri simgeleyen bir antlaşma imzalanmıştır (Gavaz, 2008: 28). Son olarak, II. Mutavalli döneminde Talmi-Şarruma Antlaşması yapılmıştır (Kaya, 2017: 153). Ayrıca sayılan bu antlaşmalar dışında Hitit Devleti ile Anadolu beylikleri arasında Madduwattaş, Hukkanaş, Alaksandu, Mattiwaza, Şunaşsura gibi 20'ye yakın antlaşmanın yapıldığından bahsetmek mümkündür (Korkmazer, 2007).

Hem tarihi olgular detaylı incelendiğinde hem de Hitit Devleti'nin yaptığı antlaşmalar göz önüne alındığında, Kadeş Antlaşması'nı tarihte yapılan ilk antlaşma olarak nitelendirmenin mümkün olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu durumda, Kadeş Antlaşması barışı sağlamak ve saldırmazlığı teyit altına almak gayesiyle, iki büyük devlet arasında yapılan ilk antlaşma olarak nitelendirmek daha doğru görünmektedir (Aşuroğlu, 2015: 9). Bir başka tabirle, bu antlaşma taraflar arasında eşitliğe dayanan, yumuşak ve dostça bir üsluba sahip en eski diplomatik belgedir (Sivrioğlu ve Yılmaz, 2017: 193). Bu iki tanıma bakıldığında, daha önceki antlaşmalarda tarafların eşit statüde olmadığı veya iki büyük devlet statüsünde nitelendirilmediği anlaşılmaktadır. Hitit Devleti özelinde bakıldığında, Hitit Devleti'nin bu antlaşmadan daha önce yaptığı 20'ye yakın antlaşmada karşı taraftaki devletlerin, Hititler ile eşit statüde olmayan, şehir krallıkları ve beylik statüsünde değerlendirilen devletler olduğu bilinmektedir. Nitekim Hitit Devleti genellikle vasal devlet veya tampon devlet statüsündeki devletler ile antlaşma yapmıştır (Genceolu, 2018: 8-9).

Kadeş Antlaşması ilk diplomatik metin olmanın ötesinde, içerdiği hükümler gereği antlaşmanın bağlayıcılığı, uluslararası barış ve güvenliği temel alması bu doğrultuda bir ittifaktan bahsetmesi açısından hem uluslararası ilişkiler hem de uluslararası hukuk açısından önemli bir konuma sahiptir (Ergüven, 2016: 115). Bu kapsamda dört bölümde irdelenen antlaşmanın giriş bölümünde, antlaşmayı imzalayan kralların isimleri ve soyağaçları ile iki devlet arasında asırlardır süren dostluktan ve bu dostluğun tekrar kurulup sürdürülmesinin hedeflendiğinden bahsedilmektedir (Aktaş, 2013: 87). İkinci bölümde bu dostluk ve iyi komşuluk ilişkisi içinde iç ve dış saldırılara karşı birlikte hareket etmenin dolayısıyla da bir ittifak kurmanın gerekliliğinden ve karşılıklı saldırmazlıktan bahsedilmektedir. Üçüncü bölümde kaçakların iadesinden ve karşılıklı olarak tutsakların serbest bırakılmasından bahsedilmektedir. Son bölümde ise tanrılara yemin ve taraflardan birinin bu antlaşma maddelerine uymaması haline karşılık cezalandırılması için beddua/lanet yer almaktadır (Sivrioğlu ve Yılmaz, 2017: 197). Antlaşmanın içeriğinden de anlaşılacağı üzere; Kadeş Antlaşması iki devlet arasında sonsuz barışı, kardeşliği ve saldırmazlığı teyit eden aynı zamanda herhangi bir saldırı durumunda karşılıklı yardımı şart koşan (Karahan, 2004: 44) uluslararası ilişkiler disiplini açısından oldukça önem arz eden bir antlaşmadır.

Sonuç

Hitit Uygarlığı M.Ö 18. yüzyıldan M.Ö 12. yüzyıla kadar Anadolu'da hüküm sürmüş, güçlü bir uygarlıktır. Hititler, mevcudiyetleri boyunca sürekli genişleme ve güçlenme gayesi içinde

oldukları için egemenlik sahalarını oldukça büyütmüşlerdir. Özellikle I. Şuppiluliuma dönemiyle birlikte İmparatorluk dönemine giren Hitit Devleti, Kuzey Suriye rotasına oldukça önem vermiştir. Fakat bu rota doğrultusunda ilerleme, Hititleri birçok anlamda etkileyecek gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Hititler her ne kadar Kuzey Suriye politikası kapsamında, döneme kıyasla oldukça etkili stratejiler uygulasalar da, II. Muvatalli dönemine gelindiğinde dönemin diğer bir büyük gücü olarak kabul edilen Mısır Devleti ile bölge üzerinde çıkar çatışması yaşamışlar ve taraflar için önemli sonuçlarla biten bir savaşın mücadelesini vermişlerdir. Kadeş Savaşı, her iki devlet için farklı sonuçlara sebep olmakla birlikte, tekrardan bu denli çekişmeli bir savaş ile karşı karşıya gelebilecek güçlerinin olmadığı farkında olan taraflar, gecikmeli olarak da olsa bir barış antlaşması imzalamışlardır.

Bu antlaşma savaşı sonlandırmanın ötesinde, her iki taraf için de bir zaruriyetin ürünü olmuştur. Öncelikle, Hitit Devleti hem içeride hem dışarıda yaşadığı belirgin sorunlar karşısında, Mısır Devleti ile devam eden husumeti bitirmenin en etkin yol olduğunu anlamıştır. Nitekim savaştan ağır kayıplarla çıkan Mısır Devleti de tıpkı Hititler gibi içeride büyük sorunlarla mücadele ettiği için böyle bir antlaşma yapmanın gerekli olduğunu düşünmüştür. Neticesinde, tarafların dönemin şartları bakımından ihtiyaç duyduğu Kadeş Antlaşması veya eleştirel taraf açısından kabul gören ismi ile Hitit-Mısır Ebedi Barış Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma, Hitit Devleti'nde diplomasinin en az savaş stratejileri kadar önemli bir silah olduğunun göstergesi olmuştur. Bu döneme kadar pek çok siyasi ve diplomatik strateji ile başarılı bir yol izleyen ve bu sayede de güçlü devlet statüsüne erişen Hitit Uygarlığı, aslında bu barış antlaşması ile bir kez daha diplomatik başarı örneği sergilemiştir. Antlaşma Hitit Devleti açısından taşıdığı önemin haricinde, gerek iki büyük devlet arasında gerçekleşen ilk diplomasi örneği olması gerekse iki büyük güç arasında barış, eşitlik, saldırmazlık ve iyi komşuluk ilişkilerini temel alan ilk antlaşma olması bakımından hem uygarlık tarihinde hem de uluslararası ilişkiler disiplininin de büyük bir önem arz etmektedir.

Sonuç olarak, Hitit Devleti diplomatik ve siyasi alanda uygarlık tarihine sunduğu katkıların haricinde, bu antlaşma ile uygarlık tarihinde özel bir yer de edinmiştir. Ancak Hitit Devleti, Kadeş Antlaşması ve siyasi konumu dışında da gelişmiş hukuk sistemi, döneminden farklı olarak yaptığı adalet ve eşitlik vurgusu, bu durumla alakalı olarak kadının toplumdaki yeri ve siyasette oynadığı rol, ekonomide uyguladığı vergi anlayışı, depolama ve yeniden dağıtım sistemi, sanat ve mimariye verdiği önemin sonucunda oluşan eserler ve yapılar, dine olan bağlılıklarının sonucunda oluşan tapınak mimarisi ve büyük güç olma arzusunun bağlı olarak geliştirdikleri ve pek çok savaştan galip ayrılmalarını sağlayan askeri teşkilatlanmaları ve savaş taktikleri ile uygarlık tarihine önemli katkılar sunmuştur.

KAYNAKÇA

- AKURGAL, Ekrem. (2005). *Anadolu Kültür Tarihi*. (17.Baskı). Ankara: Tübitak.
- ALKAN, Nazlı. (2015). Anadolunun İlk Kütüphaneleri. *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları*, 13-34. 22 Haziran 2021 tarihinde <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/ALKAN-Nazl%C4%B1-ANADOLU%E2%80%99NUN-%C4%B0LK-K%C3%9CT%C3%9CPHANELER%C4%B0.pdf> adresinden alınmıştır.
- AŞUROĞLU, Tunç. (2015). *Hitit Çiviyazısı İşaretlerinin Bilgisayar Desteği İle Okunması Ve Veri Madenciliği Uygulama Örnekleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Başkent Üniversitesi, Ankara.
- ATAKUMAN, Çiğdem, TANYERİ, Tuğba Erdemir, ERDEM, Deniz, KOÇ, İlker. (2006). *Hititler*. (1.Baskı). Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- AVAR, Yusuf. (25 Kasım 2006). Devletler Arası İlişkilerin Gelişimi ve Diploması Tarihi. *TUIÇ Akademi*. 23 Haziran 2021 tarihinde <http://www.tuicakademi.org/devletlerarasi-iliskilerin-gelisimi-diplomasi-tarihi/> adresinden alınmıştır.
- AVCI, Halil Ersin. (2010). Uygarlıklar Tarihi. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Sosyoloji Lisans Programı, 1-297. 1 Haziran 2021 tarihinde https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/37958749/UYGARLIKLAR_TARIHI.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1555761612&Signature=%2FH22v9ugFLO3QtAViXEcsv2%2FOnI%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DUYGARLIKLAR_TARIHI.pdf adresinden alınmıştır.
- BALKAN, Kemal. (1948). Eti Hukukunda İçgüvenlik. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 6(3), 147-152.
- BAŞÇI, Gülistan. (2015). Yerel Yönetim Seçimlerinde Kadın Seçmen ve Temsilcilik: Çorum İli Örneği. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 273-299.
- BAŞOL, Serkan. (Haziran 2006). *Hitit Askeri Teşkilatı ve Sefer Organizasyonu*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Denizli.
- BAYSOY, Emre. (2015). Antik Dönem Doğu Akdeniz Jeopolitiği. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(8), 13-21.
- CEYLAN, Alparslan. (1995). İsmiriga Antlaşmasına Uluslararası İlişkiler Açısından Bir Bakış. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 0(22), 1-7.
- ÇİĞ, Muazzez İlmiye. (2005). *Hititler ve Hattuşa- İstar'ın Kaleminden*. (4.Baskı), İstanbul: Kaynak Yayınları.
- EĞİLMEZ, Mahfi. (2001). *Anitta'nın Laneti*. (2.Baskı), İstanbul: Om Yayınevi.
- ERGÜVEN, Nasih Sarp. (2016). Uluslararası Hukukun Tarihsel Boyutuyla Diplomasinin Kurumsal Gelişim Süreci. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 113-141.

- GAVAZ, Özlem Sir. (2007). Hitit İmparatorluğu'nun Suriye ve Yukarı Mezopotamya Ticaret Yolları Üzerindeki Hakimiyet Politikası. *İCANAS 38 - Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 2819-2838.
- GENCEOLU, Deniz. (2018). Tarihe Yön Veren Savaşlar: Kadeş, Troya, İssos. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 1(61), 1-13.
- GÖKTAŞ, Kaan. (2018). *Hitit Diplomasisi*. 1-7. 21 Haziran 2021 tarihinde https://www.academia.edu/33256190/Hitit_Diplomasisi adresinden alınmıştır.
- KARAHAN, Ümran Ozan. (2004). Kadeş Savaşı ve Anadolu Tarihi Üzerindeki Etkileri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya.
- KAYA, Mehmet Ali. (2017). *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi I: Tarih Öncesi Çağlardan Demir Devri'ne Kadar*, (1.Baskı). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- KORKMAZER, Sinan. (26 Mayıs 2007). Dünyanın ilk yazılı barış antlaşması Kadeş değil. *Hürriyet*. 23 Haziran 2021 tarihinde <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/dunyanin-ilk-yazili-baris-antlasmasi-kades-degil-6589111> adresinden alınmıştır.
- MEMİŞ, Ekrem. (2015). *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*. (8.Baskı). İzmir: Çizgi Yayınevi.
- METİN, Hüseyin ve LAMBA, Mustafa. (2016). Hititler'den Roma İmparatorluğu'na Kadar Anadolu Uygarlıklarında Yönetim Yapısı. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12(27), 155-174.
- MİLLİYET. (22 Şubat 2021). *Pankuş Nedir? Tarihte Pankuş Meclisi Hangi Uygarlığa Aittir?*, 16 Haziran 2021 tarihinde <https://www.milliyet.com.tr/egitim/pankus-nedir-tarihte-pankus-meclisi-hangi-uygarliga-aittir-6437960> adresinden alınmıştır.
- NTV. (3 Ağustos 2018). *Çorum'da 111 Yıldır Kazılan Tarihi Kent: Hattuşa (Hititlerin Başkenti)*. 22 Haziran 2021 tarihinde <https://www.ntv.com.tr/galeri/seyahat/corumda-111-yildir-kazilan-tarihi-kent-hattusa-hititlerin-baskenti,p5CDKgcvHEeIpKsLosK2Sg/Bgx32zJ27ESs2PG5HzaKfg> adresinden alınmıştır.
- ORHUN, Murat. (2010). Hitit Aile Hukuku ve Eski Hukuk Dönemi Roma Aile Hukuku. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(5), 35-57.
- ORTAKÇI, Altuğ. (2016). UNESCO Dünya Miras Listesine Kabulünün 30. Yılında Bir Kent İmgesi Olarak Hattuşa: Hitit Başkenti. *Uluslararası Bütün Yönleriyle Çorum Sempozyumu*, 373-385.
- OZDEMİR, Güllühan. (2018). *Kraliçe Puduhepa'nın Hitit Devleti'ne Siyasi ve Sosyal Etkileri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, AfyonKarahisar.
- ÖZKARAL, Tuğba Cevriye. (2007). *Hitit Dünyasında Kâtipler ve Eğitime Katkıları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- ÖZSOY, Seda. (2007). Hitit Döneminde İnşa Edilen Su Yapılarının Bilimin Tarihsel Gelişimi Açısından Değerlendirilmesi. *Mavi Atlas*, 5(2), 489-501.

- PEKER, Hasan. (2010). Hitit-Mısır Büyük Düşmanlıktan İyi Kardeşliği. *ArkeoAtlas Dergisi*, 1(7), 82-103.
- PEKER, Hasan. (2013). Hitit Devleti'nin Uluslararası İlişkileri ve Politik Enstrümanları: Savaş ve Diplomasi. Alparslan, Meltem Doğan ve Alparslan, Metin (Editör). *Hititler – Bir Anadolu Uygarlığı* içinde (64-78), (1.Baskı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- REYHAN, Esmâ. (2017). *Hitit Devletinde Siyaset ve Yönetim - Direktif, Yemin ve Sadakat*. (1.Baskı). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- SALİHOĞLU, Elif Fatma ve Demirarslan, Deniz. (2018). Hitit Uygarlığında Büyük Tapınak Mimarisi Ve Etkileri. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(3), 1761-1779.
- SARICA, Orhun. (2018). Hitit ve Asur Ordularının Mukayesesi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 285-296.
- SEVİNÇ, Fatma. (Mayıs 2008). Hititlerin Anadolu'da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(17), 11-32.
- SİVAS, Hakan. (2013). Eski Anadolu Uygarlıkları., Taciser Sivas. (Editör). *Uygarlık Tarihi* içinde (72-111), (2.Baskı). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- SİVRİOĞLU, Ulaş Töre ve YILMAZ, Muzaffer Ercan. (2017). İlkçağ Uygarlıklarında Diplomasi. *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 179-227.
- SOYSAL, Oğuz. (1993). III. Hattuşili'nin Büyük Metni – Bir Hitit Belgesini Tanımlama Denemesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 10(2), 179-227.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2021). *Hattuşa (Boğazköy)- Hitit Başkenti (Çorum)*. 22 Haziran 2021 tarihinde <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-44427/hattusa-bogazkoy---hitit-baskenti-corum.html> adresinden alınmıştır.
- ÜNAR, Şükrü. (Ekim 2017). Hitit Tarım Ekonomisinde Nam.ra'ların Yeri ve Önemi. *Cappadocia Journal of Historical And Social Sciences*, 1(9), 571-574.
- YILMAZ, Cemal. (2015). *Amarna Çağı'nda Ön Asya Toplumları Arasında Diplomatik İlişkiler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- YİĞİT, Turgut. (1994). *I.Hattuşili ve Dönemi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.